

MAGASINET Forskningsetikk

Nr. 1 • Februar 2023 • 23. årgang

Høytflyvende kreftforskning

s. 4

Vil ikke snakke om
omstridt kreftstudie

s. 8

Frykter skjevhet
i intensivforskning

s. 12

Foreslår «hjelpetelefon»
om risiko og sikkerhet

s. 22

Kortene må på bordet

Når pasienter som deltar i forskning, rammes av fatale feil, bør åpenhet være et førende prinsipp.

Norwait-saken er ferdig behandlet av en rekke aktører. Det er ikke lenger tvil om at alvorlige brudd har skjedd – både på forskningsetikk og lovverk. Bruddene har rammet sårbare pasienter og blir beskrevet som en «forskningsskandale». Da er det bekymringsverdig at hemmelighold og lukkethet preger kommunikasjonen fra de ansvarlige aktørene.

Studien skulle undersøke effekten av å vente med operasjon for pasienter som hadde blitt helt fri for endetarmskreft etter strålebehandling. Sju sykehus samarbeidet om prosjektet. Ved Haukeland universitetssjukehus ble det gjort alvorlige feil i inkluderingen, og flere pasienter ble tatt med uten at de var kreftfrie. Det har Helsetilsynet slått fast. Sykehuset har selv beskrevet hvordan feilene førte til økt risiko for forverret sykdom og tidlig død for pasientene som deltok (styresak 06/22 Helse Bergen HF).

Munnkurv og uenighet

Magasinet Forskningsetikk har skrevet flere artikler om Norwait i foregående utgaver. Blant annet har vi skrevet om granskingene til politiet, Norsk Pasientskadeerstatning, Helsetilsynet og Statsforvalteren. Ett spørsmål har vi blitt nødt til å gjenta hver gang: «Hvordan går det med pasientene nå?» Ingen av de ansvarlige aktørene har villet svare på dette.

Tall fra mai 2020 viste tydelige forskjeller mellom Haukeland-pasientene og studiedeltaerne fra andre sykehus. Kreft er en sykdom som utvikler seg gradvis. Vi ville vite hvordan dette så ut nå, nesten tre år senere. Vi bestemte oss for å bruke ressurser på å finne svar, og i artikkelen på side 8 ser dere resultatet av gravingen.

Tall vi har fått tilgang til, viser at situasjonen har forverret seg for pasientgruppen som deltok i Norwait via Haukeland. Anstrengelsene for å holde tilbake denne informasjonen står i sterk kontrast til det forskningsetiske prinsippet om åpenhet og gir grunn til å stille spørsmål ved de ansvarlige aktørenes håndtering av saken.

Mye tyder også på at den akademiske ytringsfriheten er satt under press. Sentrale kilder forteller om stor uenighet innad i fagmiljøet rundt studien, og at alle har fått munnkurv. Kildene som har gitt oss tallene eller bekreftet dem, vil ikke stå fram med navn.

Kreft er en sykdom som utvikler seg gradvis. Vi ville vite hvordan dette så ut nå, nesten tre år senere.

Å lære av feil

Mens Magasinet Forskningsetikk jobbet med saken til denne utgaven, ble det bestemt at Norwait-studien skulle avsluttes. Mye tyder på at heller ikke den innsendte sluttrapporten fra prosjektet gir de svarene man trenger.

Skal man legge til rette for diskusjon, læring og tiltak som hindrer lignende alvorlige hendelser i framtida, må kortene på bordet. Å være åpen om at man har gjort feil, og hvor store feilene er, kan gjøre svært vondt. Men å lukke både egen og andres munn kan være langt mer skadelig.

Foto: Shutterstock

Foto: Shutterstock

Foto: © Neil Hanna

INNHOOLD

Tale eller tie?

Konfidensialitet er et viktig forskningsetisk prinsipp, men noen ganger må forskere varsle politiet eller barnevernet.

Side 14

Dulting

En vennlig dult kan få oss til å gjøre gode valg for oss selv. Forskning på såkalt *nudging* skaper likevel diskusjon.

Side 18

Forskningsetisk historie

I 1829 ble William Burke hengt foran 25 000 tilskuere. Nylig var skelettet hans en av attraksjonene på National Museum of Scotland.

Side 25

Skal sende kreftceller på romferd	4
Forverring for flere deltagere i omstridt kreftstudie	8
Ulik samtykkepraksis kan gi bias	12
Når varselklokkene ringer	14
En dult i riktig retning	18
Forskningsmiljøer kan få «hjelpetelefon»	22
Foreslått lisensordning under lupen	24
Forskningsetisk historie:	
Da drapsofre var god butikk	25
Bokomtale:	
Hvordan kan vi bli bedre versjoner av oss selv?	28
Ærlig talt: Den som har, skal få i overflod	30
Mitt dilemma:	
– Jeg var klar over at det var en litt lettvinnet løsning	31

Elin Fugelsnes
Elin Fugelsnes, redaktør

Skal sende kreftceller på romferd

Et norsk prosjekt skal sende organoider ut i verdensrommet. Biobanken som lager og leverer dem, tenkte seg godt om før de gikk god for ferden.

TEKST KRISTIN S. GRØNLI

Det tok fire år med forklaring og diskusjon før nonprofit-biobanken HUB Organoids i Nederland ga meg tillatelse til å bruke deres organoider i mitt prosjekt. Det forteller Tricia Lynn Lois Larose, forsker ved Universitetet i Oslo og leder for prosjektet Tumors in Space. Organoider er forenklete miniversjoner av organer. Laroses mål med å sende dem på romferd er å undersøke hvordan vektløshet og kosmisk stråling påvirker vekst og utvikling av kreftsvulster.

Først skal man utvikle spesialdesignede minilaboratorier og teste konseptet og utstyret grundig. Deretter vil forskerne sende prøver fra fire pasienter til Tian-gong, den nye kinesiske romstasjonen. Der skal prøvene være i 31 dager. Prosjektet er finansiert av Den europeiske romfartsorganisasjonen (ESA) med støtte fra Norsk Romsenter.

– Det er litt rart å drive med denne typen forskning. Vi har jo ikke spurt pasientene direkte, altså de som har donert sine kreftceller: «Kan vi sende cellene dine til verdensrommet?» sier Larose.

– Føler meg trygg

Kreftforskeren har ikke selv sett samtykkene som hører til organoidene hun bruker. De befinner seg hos biobanken.

Slik Magasinet Forskningsetikk skrev i forrige nummer, vurderer heller ikke

Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskning (REK) om forskningen er i tråd med samtykkene.

– På samme måte som Norge har Nederland et strengt regelverk for å beskytte pasienter som deltar i forskning. Jeg føler meg trygg når jeg bruker materiale derifra, sier Larose.

Vi har jo ikke spurt pasientene direkte, altså de som har donert sine kreftceller: «Kan vi sende cellene dine til verdensrommet?»

Tricia Lynn Lois Larose

I dag kan en hvilken som helst menneske-celle bli omprogrammert og dyrket til stamceller. Disse kan i sin tur gi opphav til alle kroppens celler og til organoider.

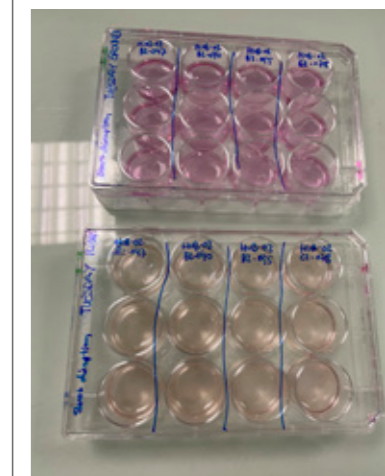
Både stamceller og organoider har blitt salgsvare. Biobanker i utlandet henter inn celler fra donorer for så å bearbeide og dyrke dem til cellelinjer og organoider. Forskere i Norge er blant kjøperne.

Noen ganger er det vanskelig å vurdere om forskeres planlagte bruk av slikt materiale er i tråd med det donorene har godkjent. Dagens praksis er at vurderingen gjøres av biobankene – ikke av forskerne selv.

Vil bremse kreft

I prosjektet Tumors in Space er Larose på jakt etter biologiske mekanismer som kan bremse eller stoppe veksten av kreft. En av hypotesene er at lite gravitasjon vil hemme kreftveksten. Om dette slår til, og de genetiske mekanismene identifiseres, kan dette kanskje åpne for nye måter å bremse kreft på – hos pasienter med beina på jorda.

Men ikke bare det: Kosmisk stråling er et stort problem både for dagens astronauter og for den fremtidige romfarten. Blant annet øker den risikoen for kreft. Larose planlegger forsøk som kan gi ny

Samme type organoider som i disse brettene skal sendes ut i verdensrommet. Foto: Ana Diaz Artilles

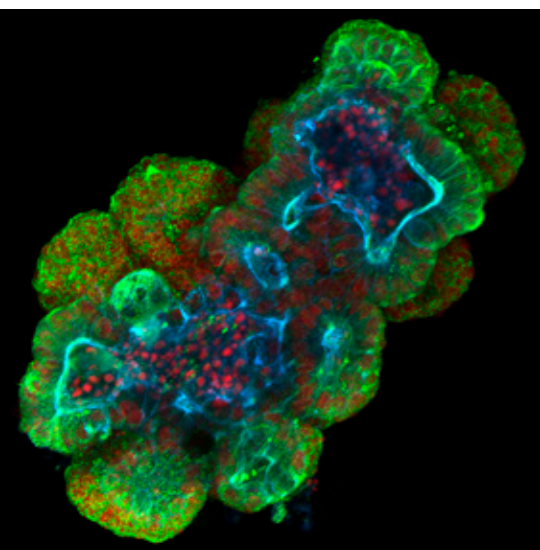
Organoider har aldri før blitt sendt ut i verdensrommet. Her har Tricia Lynn Lois Larose, forsker ved Universitetet i Oslo, tatt dem med på en parabolisk flyvning. Foto: Ana Diaz Artilles / ESA

Organoider håndteres ved biobanken HUB Organoids i Nederland.
Foto: Babet Hogervorst / HUB Organoids

kunnskap om hvordan strålingen endrer gener, og hva slags reparasjonsmekanismer cellene tar i bruk. Hun håper dette kan få relevans for håndteringen av kosmisk stråling i romfart.

For HUB Organoids bød prosjektet til Larose på noen utfordringer. Før forskere får bruke selskapets organoider, må

Tynntarm-organoid fra mus. Cellemembranen er farget med grønt, cytoskjelettet med blått og DNA-et med turkis. Bildet er tatt med mikroskop.
Foto: Viola Lobert

prosjektene vurderes av en etisk komité ved University Medical Center Utrecht: The Biobank Research Ethics Committee (TCBio).

– De er kjent for å være strenge. Komiteen representerer pasientenes interesser, forteller Sylvia F. Boj, biobankens forskningssjef.

Omdiskutert konsept

Organoidene dyrkes fra kreftceller hentet ut ved ulike nederlandske sykehus. I likhet med mange andre aktører som selger stamceller og organoider i dag, baserer også HUB Organoids seg på brede samtykker. Donorer sier ja til at materialet kan brukes i bredt definert forskning – i dette tilfellet kreftforskning.

For biobankene og forskerne gir dette handlingsrom, men konseptet har vært omdiskutert. De som samtykker, skal nemlig vite hva de sier ja til (informert samtykke). Samtidig kan verken de som samtykker, biobanken eller forskerne vite omfanget av den fremtidige bruken. Ingen kan spå hvilke forskningsprosjekter som vil dukke opp.

Organoider om bord i en romrakett er sannsynligvis ikke det første nederlandske pasienter ser for seg når de donerer celler til kreftforskning.

Teknologien og bruken av den utvikler seg så raskt. Det tar mye lengre tid å nå en felles forståelse av etikken rundt det hele.

Tricia Lynn Lois Larose

Sa først nei

– Selv om man har bredt samtykke, så er det viktig å spørre seg «hvor bredt?». Bredt nok til at man kan bruke cellene utenfor jorden? Det er ganske bredt, sier Larose.

Hun føler seg likevel trygg på å bruke materialet på grunn av den lange og grundige prosessen med godkjenning av prosjektet i TCBio.

Forskingssjef Boj i biobanken opplyser at prosjektet først fikk nei fra TCBio. Medlemmene i etikkomiteen mente det var uklart hvordan forskningen skulle komme kreftpasienter til gode.

– Vi var kanskje ikke tydelige nok i første runde. Etter hvert fikk vi lagt frem hvordan prosjektet kan avdekke nye kreftremmende mekanismer som ikke vil kunne oppdages på andre måter nede på jorden, forteller Boj.

Til tross for et uvanlig prosjekt og en ny tilnærming som kanskje, kanskje ikke virker: Til slutt fikk Tumors in Space grønt lys.

– Om pasientene hadde visst hva cellene deres ble brukt til, tror jeg de ville vært positive til såpass annerledes og original forskning, sier Larose.

Selv om prosjektet er oppsiktsvekkende, representerer det likevel ikke den mest kontroversielle typen bruk av stamceller og organoider. Da finnes det bedre eksempler, slik Magasinet Forskningsetikk har skrevet om tidligere i denne serien: forskning på hjerneorganoider, kjønns-celler og blanding av dyr og mennesker.

– Teknologien og bruken av den utvikler seg så raskt. Det tar mye lengre tid å nå en felles forståelse av etikken rundt det

hele. Jeg er opptatt av om jeg har gjort ting på en riktig måte, og om noe kan bli bedre, sier Larose.

Følger ikke materialet

Når Larose mottar materiale fra HUB Organoids, må hun signere en avtale kalt en «material transfer agreement». Samtykkene følger ikke automatisk med.

– Er det tilstrekkelig at det kun er biobanken som ser samtykkene og vurderer om prosjektene er i tråd med dem?

– Nå føler jeg meg trygg på HUB Organoids, men jeg tror aldri jeg kommer til å bruke stamceller eller organoider fra for eksempel USA. Vi bør ikke overlate disse vurderingene helt til kommersielle aktører i utlandet, sier Larose.

Hun tror ikke alle biobanker gjør en like grundig jobb med etikken som HUB Organoids.

Boj opplyser at biobanken ikke har restriksjoner på å sende ut samtykkene, men at de gjør det når de blir bedt om det.

– Slike forespørsler har vi fått flere ganger fra medisinske selskaper. De har høye krav til hvordan de kan arbeide med humant biologisk materiale, sier hun.

– Tror du det ville bidratt til å sikre at forskerne gjør nødvendige etiske vurderinger selv, hvis dere som standard sendte ut samtykkene sammen med materialet?

– Ja, det kunne hjulpet.

– Holder ikke

Viola Lobert er førsteamanuensis og forsker ved OsloMet. Hun bruker organoider til å forske på mucinøs tarmkreft, en type kreft hvor pasienten får veldig mye slim i tarmen. I dag oppdages denne krefttypen ofte sent, og vanlig kreftbehandling fungerer gjerne dårlig. Slimet blir en fysisk barriere mot cellegift og andre former for terapi.

– Jeg bruker organoider for å forstå tarmkreftutviklingen bedre, forteller Lobert.

På lang sikt håper hun å finne en bedre behandling for pasienter med denne typen kreft gjennom å hindre den store akkumuleringen av slim.

Sylvia F. Boj er forskningssjef i den nederlandske biobanken HUB Organoids.
Foto: Babet Hogervorst / HUB Organoids

– Det trengs et eget rammeverk for informert samtykke som gjelder spesifikt for organoider, sier Viola Lobert, førsteamanuensis ved OsloMet.
Foto: privat

– Da vil kanskje denne pasientgruppen få en overlevelse som er mer på linje med andre krefttyper, sier hun.

Lobert har også handlet hos HUB Organoids.

– Jeg var i forskningsmiljøet i Utrecht i noen uker, da jeg dro til Nederland for å lære meg hvordan man dyrker tarmorganoider. Det var et helt fantastisk sted, forteller hun.

Lobert fikk nært innblikk i hvordan HUB Organoids jobber med etikken.

– Jeg stoler på dem. Vurderinger av etikken rundt samtykker burde likevel ikke være basert på forskeres personlige erfaring med biobanken, sier Lobert.

På samme måte som Larose har heller ikke hun sett samtykkene som er koblet til organoidene hun har fått tilsendt.

– Holder det at det kun er biobankene som vurderer samtykkene?

– Nei, egentlig så gjør det ikke det.

Kanskje vi er for naive. Vi burde være mer kritiske.

Viola Lobert

– For naive

Slik etiske retningslinjer og regelverk står i dag, gjør ikke forskerne noe galt når de ved kjøp av stamceller og organoider overlater vurderingene rundt samtykke til utenlandske biobanker.

– Kanskje vi er for naive. Vi burde være mer kritiske. Når vi som forskere betaler for materialet, og biobanken sier de har ansvaret, så er det lett å tenke «flott, da sparer jeg tid, og kan ikke holdes ansvarlig for å ha misinformert pasienten», sier Lobert.

Hun tror det ville hatt stor verdi dersom samtykkene fulgte med materialet, blant annet fordi det nå pågår en stor diskusjon i fagmiljøene om hvordan samtykker bør utformes for forskning på stamceller og organoider.

Lobert understreker også at kravet til gjennomsiktighet i forskningen er viktig.

– Samtykkene mange bruker i dag, er for generelle og nevner kanskje ikke organoider. Mye har forandret seg på feltet, og vi trenger nye retningslinjer for alle som skal innhente slike samtykker, sier hun.

– Jeg tror virkelig dette kan gjøres på en god måte om vi legger litt arbeid i det. Vi kan kanskje ikke informere om hva som vil skje i fremtiden, men vi må i alle fall informere om det som skjer i dag. ■

Forverring for flere deltagere i omstridt kreftstudie

De ansvarlige aktørene vil ikke dele oppdatert informasjon om Haukeland-pasientene i Norwait-studien. Tall fra en hemmeligholdt oversikt viser en forverring.

TEKST KRISTIN S. GRØNLI

Kreftpasienter som ble med i prosjektet Norwait via Haukeland universitetssjukehus (HUS), ble rammet av feilinkludering og systematiske brudd på studieprotokollen.

Dette går blant annet frem av en offentlig tilgjengelig rapport fra prosjektet, Helsetilsynets avgjørelser i saken (se faktaboks) og erstatningssakene som er avgjort så langt (se egen sak).

Konsekvensene for mange i pasientgruppen fra HUS er alvorlige, men nøyaktig *hvor* alvorlige har det vist seg svært vanskelig å få oversikt over.

Skulle fått operasjon

Målet med forskningsprosjektet var å undersøke et vente-og-se-opplegg for pasienter som hadde blitt helt fri for endetarmskreft etter strålebehandling, såkalt komplett respons.

Kirurger ved HUS inkluderte pasienter selv om kreften deres ikke var helt borte. Disse pasientene skulle straks fått operasjon i stedet for å bli tatt med i et vente-og-se-opplegg. Avgjørende behandling ble dermed forsinket, ifølge Norsk pasient-skadeerstatning (NPE).

I 2021 fikk Norwaits styringsgruppe selv utført en granskning (monitorering) av inklusjonen på de ulike sykehusene. Denne ble gjort av kirurger med tilknytning til prosjektet.

Monitoreringen avdekket at minst 16 av 31 pasienter hadde gjenværende kreftsvulst da de ble tatt med i studien. De

skulle altså ikke ha blitt inkludert. Bare to HUS-pasienter var dokumentert rett inkludert.

Monitorene gikk gjennom inkluderingen ved alle de sju sykehusene som deltok i Norwait, og konkluderte med at alle sykehusene unntatt HUS hadde «etterlevd protokollen i stor grad».

Jeg har ikke oversikt over disse tallene.

Marta Ebbing, HUS

Forverring

Verken de ansvarlige sykehusene eller forskningsprosjektets egen styringsgruppe har villet gi oppdatert informasjon om HUS-pasientene. Gjennom en periode på mer enn et år har Magasinet Forskningsetikk gjentatte ganger bedt involverte aktører og institusjoner om å fortelle hvordan det går med denne gruppen.

– Jeg har ikke oversikt over disse tallene, sier Marta Ebbing, fagdirektør i Forsknings- og utviklingsavdelinga ved HUS.

– Dette vil jeg ikke svare på, siden saken fremdeles er til behandling hos Statsforvalteren og under etterforskning av politiet, sier klinikkdirektør ved Kirurgisk klinikk ved HUS, John-Helge Heimdal.

Stavanger universitetssjukehus (SUS) var koordinerende forskningsansvarlig institusjon for Norwait.

– SUS har ikke disse tallene, sier forskningsdirektør Svein Skeie.

Arne Wibe, Norwait-styringsgruppens leder, vil ikke dele opplysningene. Det samme gjelder Giske Ursin, direktør for Kreftregisteret. Et av Kreftregisterets fagråd var styringsgruppe for Norwait, og Ursin deltok på flere av møtene der. Norwaits prosjektleder har ikke svart på henvendelser.

Magasinet Forskningsetikk har likevel sett en tabell som prosjektlederen la frem i Norwaits styringsgruppe. Disse tallene viser en forverring. Forskjellen øker mellom HUS-pasientene og de som ble tatt med i prosjektet ved seks andre sykehus.

Tall fra 2020

De siste offentlig kjente tallene stammer fra 2020 og ble kjent gjennom monitoreringen som ble utført i 2021. Den viste at 8 av 31 HUS-pasienter hadde fått gjenvekst av kreften samt spredning. Tilsvarende tall for pasientene som ble med på prosjektet via andre sykehus, var 3 av 55.

Oversatt til prosenter: 25 prosent ved HUS mot 5 prosent ved resten av sykehusene.

To av HUS-pasientene var da døde.

Et grunnleggende spørsmål er hvordan tallene på forverret kreftsykdom og kreftrelaterte dødsfall ser ut for HUS-pasientene

Pasienter som deltok i kreftstudien Norwait via Haukeland universitetssjukehus, ble utsatt for økt risiko for forverret kreftsykdom og død. Foto: Marit Hommedal / NTB

i dag, sammenlignet med pasientene fra de andre sykehusene.

Magasinet Forskningsetikk har snakket med flere av medlemmene i styringsgruppen. De forteller at konfliktnivået i miljøet er høyt, og at ingen får gå ut med informasjon om Norwait-pasientene. Ingen av medlemmene som har vært villige til å fortelle om saken, ønsker å stå frem med navn.

Flere kilder forteller at oppdaterte tall over alle pasientene ble lagt frem i styringsgruppen både i mai og november 2022. I mai i form av en tabell som ble sendt ut til medlemmene; i november via en storskjerm i et møte, angivelig av frykt for lekkasjer.

Flere er døde

Verken oversikten fra mai eller november er oversendt til instansene som nylig har behandlet eller er i ferd med å behandle saken.

Dette bekrefter underdirektør Toril Sagen i Helsetilsynet, assisterende fylkeslege Karianne Flaatten ved Statsforvalteren i Vestland og politiadvokat Erik Rand

i Sør-Vest politidistrikt. Ingen av aktørene vil svare på hvorfor dette ikke har blitt oversendt til politi og tilsynsmyndigheter.

Magasinet Forskningsetikk har sett tabellen som ble lagt frem i styringsgruppen i mai, samt data om de 31 HUS-pasientene som sykehuset selv sendte over til Statsforvalteren i juni.

Tallene viser at minst 10 av HUS-pasientene i sommer hadde fått gjenvekst i tillegg til spredning, mot 4 totalt ved de andre sykehusene. Oversatt til prosenter: 32 prosent hos HUS mot 7 prosent ved alle andre sykehus totalt.

Mai-oversikten viser også at antall HUS-pasienter som har dødd av kreften, har gått opp fra to til tre. Én pasient fra øvrige sykehus er død av sykdommen.

Da Magasinet Forskningsetikk besluttet å publisere tallene, gjorde vi aktuelle aktører skriftlig kjent med dette og stilte flere spørsmål. Ingen ville gi noen kommentar. Både Ebbing ved HUS og Skeie ved SUS viser til at saken fremdeles er til behandling hos politi, tilsynsmyndigheter og REK Vest.

Avsluttet studien

I slutten av januar besluttet SUS og prosjektleder, etter anbefaling fra styringsgruppen, at Norwait skulle avsluttes. SUS sendte sluttmelding til Regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskning (REK), og i denne finnes en tabell med informasjon om gjenvekst og spredning for alle sykehusene. Den skal være basert på november-oversikten.

Her er imidlertid informasjonen oppgitt i avrundede prosenter, og grunnlagstallene er ikke tilgjengelige. Tall på dødsfall er tatt ut av tabellen, og i tillegg er sju pasienter fra SUS, Universitetssykehuset Nord-Norge og St. Olavs hospital fjernet. (Tabellen oppgir totalt 81 pasienter, mot 88 i mai-oversikten.)

Magasinet Forskningsetikk har bedt SUS om både grunnlagstall for tabellen i sluttmeldingen og oppdaterte tall på hvor mange pasienter som er døde av kreften og døde av andre årsaker. Det har vi ikke fått. Ingen av aktørene vil forklare hvorfor tallmaterialet er lagt frem på denne måten i sluttmeldingen, som skal behandles på et komitémøte i REK Vest i februar.

– Tildekking skaper utrygghet

Statens undersøkelseskomisjon for helse- og omsorgstjenesten (Ukom) har fulgt med på Norwait-saken. Den dukket opp samtidig med en annen sak de behandlet fra det samme fagmiljøet.

– Dersom vi går inn i saken, har vi lov hjemmel til å kreve innsyn i alt som finnes av dokumentasjon, sier Pål Iden, direktør i Ukom. Foto: Ukom

En ny type operasjon mot endetarmskreft kalt taTME ble tatt i bruk ved sju norske sykehus i 2014–2018. Etter hvert ble operasjonene stoppet på grunn av høy forekomst av komplikasjoner og tilbakefall. Ukom viser i sin rapport til en rekke kritikkverdige og alvorlige forhold.

– Læringspunktene i taTME-rapporten er nokså gyldige for sakskomplekset rundt Norwait også, sier Pål Iden, direktør i Ukom.

Når de andre instansene er ferdige med sin saksbehandling, vil Ukom gjøre en ny vurdering av om de skal gå gjennom Norwait-saken.

Iden sier han er overrasket over at aktørene ikke vil fortelle hvordan det går med HUS-pasientene.

– I hvem sin interesse er det at disse opplysningene holdes tilbake? Tildeling skaper bare utrygghet og mindre tillit til tjenestene og forvaltningen, sier han.

Ingen av aktørene ønsker å kommentere Idens utsagn. ■

Helsetilsynets konklusjoner:

Helsetilsynet konkluderte i november med at det hadde skjedd en rekke lovbrudd i Norwait, og har i tillegg gått til politianmeldelse:

- Helse Bergen HF og Helse Stavanger HF har brutt kravene til forsvarlighet og internkontroll.
- Prosjektleder har brutt krav til faglig forsvarlighet.
- Prosjektleder har brutt meldepplikten.
- Mange av lovbruddene og avvikene er alvorlige.
- Data om pasientene som var inkludert ved Haukeland, må ut av den vitenskapelige studien.

– Åpenhet er viktig

Vi må ikke glemme at Norwait-saken handler om mennesker, understreker Anne-Mette Gulaker, direktør i Norsk Pasient-skadeerstatning (NPE).

TEKST KRISTIN S. GRØNLI

Siden forrige nummer av Magasinet Forskningsetikk har NPE gitt erstatning til enda flere pasienter, og Helsetilsynet har blitt ferdig med sin behandling av Norwait-saken.

Direktør Jan Fredrik Andersen holdt ikke tilbake da tilsynet la frem sine konklusjoner:

– Så grovt at det nesten ikke er til å tro, sa han til Bergensavisen.

Vilkårene for gjennomføringen av studien ble brutt, og studiedeltakeres liv og helse satt i fare, ifølge direktøren.

Sør-Vest politidistrikt etterforsker nå saken i samarbeid med Vest politidistrikt. Dette er første gang politiet undersøker om det har skjedd straffbare brudd på helseforskningsloven.

Statsforvalteren er på sin side i gang med å undersøke om Norwait-pasientene ved HUS fikk forsvarlig helsehjelp.

Dårligere prognose

Norsk pasientskadeerstatning (NPE) har i flere saker konkludert med at HUS-pasienter fikk dårligere prognose og tok skade av å være med i Norwait.

– Flere fikk spredning av kreften, og prognosene ble dårligere på grunn av forsinket behandling, sier NPE-direktør Anne-Mette Gulaker til Magasinet Forskningsetikk.

Ni enkeltsaker er så langt kommet inn, og kun fra pasienter som ble inkludert via HUS. NPE har hittil gitt erstatning til sju pasienter som fikk skader som følge av studien. Fem av disse fikk dårligere prognose for sin kreftsykdom. To saker er fremdeles under behandling, opplyser Gulaker.

– Vår saksbehandling viser at konsekvensene for noen har blitt katastrofale, sier hun.

Hos én pasient spredte kreften seg i vente-og-se-perioden fra endetarmen til lunger og lymfe, og kreften ble uheldig. I en annen sak døde pasienten, da av samme årsak.

Felles for de som har fått medhold hos NPE, er mangelfull undersøkelse og dokumentasjon før de ble inkludert i studien. I noen saker ble pasientene tatt med i vente-og-se-opplegget selv om fysisk undersøkelse viste gjenværende sår og svulstvev, ifølge Gulaker.

I kjølvannet av konklusjonene fra Helsetilsynet og NPE har flere aktører i fagmiljøet engasjert seg i debatten om Norwait. Ingen av dem opplyser om hvordan det går med pasientgruppen som ble rammet.

Fra NPEs ståsted er det derimot viktig å si fra om konsekvensene svikten i Norwait har fått for pasientene.

– Åpenhet er alltid viktig, og særlig når noe går galt. I NPE sitter vi på detaljert kunnskap om *hvor* galt det har gått for enkelte pasienter. Vi ønsker å sikre oss at kunnskapen fra de konkrete sakene ikke forsvinner i debatten. Vi må ikke glemme at denne saken handler om mennesker. Mennesker som har blitt hardt rammet av svikten i prosjektet, sier Gulaker.

Hun beskriver saken som enestående.

– Det er ingen tvil om at dette er en forskningsskandale.

– Ikke dokumentert

«[...] man kan få inntrykk av at pasienter som er inkludert i studien, har lidd et

– I medisinsk forskning må arbeidet med å velge ut pasienter som skal delta, holde høy kvalitet. I Norwait-studien sviktet dette, sier Anne-Mette Gulaker, fungerende direktør i NPE. Foto: Pia Vinningland / Moss Avis

stort prognosetap. Dette er foreløpig ikke dokumentert, og kan kun stadfestes ved kliniske data.»

Denne beskrivelsen ble publisert i en kronikk i Dagens Medisin i november 2022, etter at NPE hadde fortalt om sine vurderinger i flere av erstatningssakene. Bak kronikken står Kjetil Søreide (gastrokirurgi-overlege ved SUS) og Tom Mala (gastrokirurgi-overlege ved OUS), henholdsvis leder og medlem i Norsk Gastrointestinal Cancer Gruppe (NGICG).

NGICG er en sentral gruppe av fagpersoner innen mage- og tarmkreft som blant annet samarbeider med Helsedirektoratet om nasjonale handlingsprogram. NGICG har en egen faggruppe for kreft i tykk- og endetarm (NGICG-CR). Denne fungerer både som fagråd for Nasjonalt kvalitetsregister for tykk- og endetarmskreft i Kreftregisteret og har vært styringsgruppe for Norwait.

Innlegget fra Søreide og Mala fikk Gulaker i NPE til å skrive et eget svar i Dagens Medisin for å imøtegå påstandene.

– Innlegget kan gi inntrykk av at konsekvensene for pasientene ikke er

så alvorlige likevel. Det får stå for deres regning. Vi har brukt sakkyndige til å vurdere hvordan sykdommen sannsynligvis ville vært dersom svikten ved HUS ikke hadde skjedd, sier hun.

Det skal mye til før NPE går ut og imøtegår påstander på denne måten, men i dette tilfellet synes Gulaker det var nødvendig.

I et tilsvarende svar til Gulaker skriver Søreide og Mala sammen med flere NGICG-medlemmer at de «deler bekymringen for prognosetap hos pasienter som er behandlet utenfor kriteriene for Norwait-studien, og gjentar at dette er sterkt beklagelig».

Magasinet Forskningsetikk har gitt sentrale aktører mulighet til å kommentere NPEs utsagn i denne saken. Verken Søreide eller Mala vil kommentere. Det samme gjelder fagdirektør i forsknings- og utviklingsavdelingen ved HUS Marta Ebbing, forskningsdirektør ved SUS Svein Skeie, direktør for Kreftregisteret Giske Ursin, Norwait-styringsgruppens leder Arne Wibe og Norwait-prosjektleder. ■

Derfor skriver vi om tallene

Norwait-saken handler om svært alvorlige brudd på forskningsetikk og lovverk, og bruddene har rammet sårbare kreftpasienter. For flere av dem har konsekvensene blitt alvorlige. Hvordan det går med denne pasientgruppen, er et viktig spørsmål som det er gode grunner til at offentligheten skal få svar på.

Forskning ved offentlige sykehus skal, som all annen offentlig virksomhet, være åpen og gjennomskiktig. Offentlighetsloven slår fast at dette styrker informasjons- og ytringsfriheten, demokratisk deltagelse og rettssikkerheten for den enkelte. Det styrker også tilliten til det offentlige og allmennhetens mulighet for kontroll.

De kjente tallene fra Norwait er gamle og stammer fra 2020. Magasinet Forskningsetikk har i mer enn ett år spurt etter oppdaterte tall. Etter hvert som vi søkte innsyn i saksbehandling og dokumenter, ble det klart at verken Helsetilsynet, Statsforvalteren eller politiet har fått oversendt oppdaterte tall for alle Norwait-pasientene.

Dette er tall som viser tydelige forskjeller mellom pasientene som ble inkludert ved Haukeland universitetssykehus, og pasientene ved de seks andre sykehusene som tok del i forskningen. Slike urovekkende tall var selve grunnlaget for at feilinkludering og protokollbrudd i det hele tatt ble avdekket.

Åpenhet og innsyn i medisinsk forskning er også spesielt regulert i helseforskningsloven (kapittel 8). Både forskningsansvarlige og prosjektlederen skal sørge for åpenhet rundt forskningen. Forskningens troverdighet og allmennhetens tilgang på informasjon er blant argumentene.

Ulik samtykkepraksis kan gi bias

En ny studie viser at forskning på kritisk syke eldre kan være upålitelig på grunn av ulik praksis ved innhenting av samtykke.

TEKST ELIN FUGELSNES

Både antallet og andelen eldre vil øke betraktelig i framtida. Fram til 2060 er det sannsynlig at gruppen med personer over 80 år nesten vil tredobles i Norge, ifølge tall fra SSB. Mange av disse kommer til å bli akutt syke. Hvem av dem skal eller bør få intensivbehandling?

Det er et svært viktig spørsmål både med tanke på pasientenes ve og vel og prioritering av knappe ressurser i helsevesenet, mener Hans Kristian Flaatten. Han er professor emeritus ved Universitetet i Bergen og lege ved intensivavdelingen på Haukeland universitetssjukehus.

– Å vite hvordan det går med dem som er kritisk syke, er viktig for oss som må ta avgjørelser om hvordan ressursene skal prioriteres, forklarer han.

På pasientnivå er noe av det viktigste å unngå unødig og meningsløs behandling. Intensivbehandling anses som noe av det tøffeste man kan gå gjennom på et sykehus.

– Intensivbehandling fører til mye sorg og smerte, både blant pasienter og pårørende, understreker Flaatten.

Samtykkekrav spiller inn

Hvor friske pasientene er, eller motsatt: hvor mange som har dødd en viss tid etter behandlingen, blir avgjørende spørsmål i en slik sammenheng.

Nå har Flaatten og kollegene i et europeisk samarbeidsprosjekt avdekket noe som kan svekke verdien til mye av kunnskapen om eldre intensivpasienter: Ulik

tilnærming til samtykke ser ut til å ha en tydelig innvirkning på resultatene i ulike studier.

I en del observasjonsstudier ber forskere om samtykke fra de syke eller deres pårørende allerede ved innleggelse. I andre studier inkluderer forskerne automatisk alle intensivpasienter som legges inn, for så å spørre om samtykke fra de som overlever.

– Vi ble veldig overrasket da vi fant ut at dette hadde en utrolig stor, selvstendig effekt på det rapporterte utfallet av intensivbehandlingen, sier Flaatten.

Intensivbehandling fører til mye sorg og smerte, både blant pasienter og pårørende.

Hans Kristian Flaatten

Ekkluderer de sykeste

I VIP-studien, *Very old Intensive care Patients*, sammenligner Flaatten og kollegene intensivbehandling av skrøpelige eldre i 22 europeiske land. De la merke til store forskjeller mellom landene når det kom til dødelighet blant pasientene 30 dager etter utskrivelse.

Alle pasientene var over 80 år gamle, og andelen kvinner og menn var mer eller mindre lik i alle land. For forskerne var det i utgangspunktet uforklarlig at det skulle ende så forskjellig.

Så slo det dem at samtykkepraksis kunne være den røde tråden de lette etter.

Sju av landene, deriblant Norge, tillot såkalt *deferred consent*, eller «utsatt samtykke» på norsk. Det vil si at alle pasienter inkluderes automatisk, men må samtykke eller kan trekke seg fra studien så raskt de er friske nok til det. Data fra pasienter som dør, forblir i studien.

Dobbelt så mange, 15 av landene, krevde en form for aktivt samtykke ved innleggelse, enten fra pasienten selv eller pårørende. Pasienter som ikke hadde samtykket, ble ikke tatt med.

Resultatet forskerne satt igjen med etter at alle andre relevante variabler var vurdert, bekreftet antagelsen deres: I gruppen med utsatt samtykke overlevde 66 prosent av pasientene. I den andre gruppen overlevde 78 prosent.

Det er ikke så vanskelig å forklare hvorfor dette skjer, mener Flaatten:

– Hvis man krever samtykke fra alle, ekskluderer man ofte de sykeste, og dermed dem som har størst risiko for å dø. Bevisstløse pasienter kan ikke samtykke. Pårørende er også ofte i sjokk og orker ikke å ta stilling til informasjons-skriv eller deltagelse i en studie.

Hans Kristian Flaatten leder en internasjonal studie om intensivbehandling av skrøpelige eldre.
Foto: Jan M. Lillebø / Bergens Tidende

Upålitelige observasjonsstudier

Hvis samtykkekravene gjør at rekrutteringen av deltagere blir *biased*, eller skjev, kan gyldigheten til studiene bli så lav at det ikke går an å stole på resultatene. Da blir forskningen unyttig eller i verste fall farlig, advarer Flaatten og flere europeiske samarbeidspartnere i en artikkel publisert i PLoS One.

– Man får en falsk forestilling om at det går bedre med pasientgruppen som helhet enn det faktisk gjør, sier Flaatten.

– Er forskningen som finnes, upålitelig?

– Ja, det vil jeg si når det gjelder liknende observasjonsstudier. I metaanalyser varierer mortaliteten i gruppen eldre intensivpasienter enormt, fra ensifrede tall i noen studier til 70 prosent i andre. Forskningen vår viser nå at én av faktorene som spiller en rolle her, er hvilke pasienter man rekrutterer til studiene. Det henger igjen sammen med kravene til samtykke.

I PLoS One-artikkelen peker Flaatten og medforfatterne på personvernforordningen, GDPR, som en kilde til forvirring. De hevder at innføringen av GDPR i 2019 har ført til forskjellig tilnærming til samtykke i de forskjellige landene, og at kravene i mange land har blitt strengere. Norge er ikke blant disse.

Bør se på samtykkekravene

Flaatten mener det er liten grunn til å frykte konsekvensene av den typen observasjonsstudier som VIP-studien er et eksempel på. Forskerne gjør ingen intervensjoner som kan påvirke pasientenes sykdom. Dataene forskerne trenger, registreres uansett i forbindelse med behandlingen på intensivavdelingen, og de lagres i en anonymisert form. Pasientene kan velge ikke å samtykke i etterkant eller å trekke seg og dataene fra studien.

– Hva mener du bør bli konsekvensene av det dere viser i artikkelen?

– Vi håper landene der man i dag krever samtykke, ser betydningen av å inkludere pasienter uten samtykke for å få pålitelige data på et område som er av stor interesse for samfunnet. Vi etterlyser også engasjement fra EU. De bør avklare hvilke regler som gjelder for inklusjon av pasienter i denne typen studier, og dermed bidra til en felles praksis i alle land.

– Alternativet vil være at vi sitter igjen med upålitelige data fra kritisk syke pasienter i Europa, spesielt de eldre. ■

Kilde: *PLoS One: Consent is a confounding factor in a prospective observational study of critically ill elderly patients*

– Et nasjonalt ansvar

Ifølge EU er samtykke i observasjonsstudier et nasjonalt ansvar.

Kliniske studier som gjennomføres i EU, må forholde seg til Clinical Trials Regulation. Gjennom dette regelverket harmoniseres også innhenting av samtykke.

Observasjonsstudier faller imidlertid utenfor dette regelverket, og for denne typen studier blir det dermed et nasjonalt ansvar å innhente samtykke fra pasienter. Det påpeker en pressekontakt i EU-kommisjonen i en e-post.

Pressekontakten understreker også at det er viktig å skille mellom det etiske samtykket og det juridiske samtykket som reguleres gjennom GDPR.

Når varselklokkene ringer

En sak om en avmagret gutt i Bergen har satt søkelys på plikten vi alle har til å varsle og si fra. Forskere vet for lite om sitt ansvar, mener professor i religion og etikk Kjartan Leer-Salvesen.

TEKST ELIN FUGELSNES

I januar i fjor ble en tenåringsgutt lagt inn på sykehus i Bergen, avmagret og med hullede klær som var for små. I mer enn et år hadde naboer gjentatte ganger varslet barnevernet om sin bekymring for forholdene gutten og søsknene levde under, uten at noen grep inn.

«Dette er en hyllest til de som gjorde noe riktig – naboene. For når alt går galt, og de som skulle passet på ikke gjør det likevel, da er vi avhengige av noen utenfor. Noen som ser oss og passer på.»

Det skrev Ingrid Løining Ørum, jurist, sosionom og stipendiat ved Politihøgskolen /

Universitetet i Oslo, i en kronikk i Aftenposten 8. januar. For til slutt reagerte barnevernet, politiet ble koblet inn, og moren er nå siktet for grov mishandling i nære relasjoner.

I kronikken peker Løining Ørum på avvergeplikten. Den innebærer blant annet at vi må gjøre noe hvis det fremstår som sikkert eller mest sannsynlig at et barn opplever mishandling hjemme.

Dette er et ansvar alle mennesker har ifølge straffeloven paragraf 196 (se faktaboks). Og det kan være særlig aktuelt for en del forskere.

Store konsekvenser

– Forskere som jobber med barn, unge, familier og utsatte grupper, må være klar over at avvergeplikten kan oppstå. Det er en tematikk det er viktig å tenke gjennom både når man designer et prosjekt, og når man samler inn data, understreker Kjartan Leer-Salvesen.

Han er professor i religion og etikk ved Høgskulen i Volda og har skrevet doktoravhandlingen *På tilliten løs? En studie av læreres og presters skjønnsutøvelse i spenningen mellom taushetsplikt, meldeplikt og avvergeplikt*. Han er også ansvarlig for

undervisningen i forskningsetikk ved høgskolens doktorgradsprogram i helse- og sosialfag.

– Både i undervisningen og i veiledning er jeg opptatt av å lære ph.d.-kandidatene å tenke gjennom ulike scenarioer som kan gjøre at de får en plikt til å avverge eller melde – og hvilke dilemmaer som da kan oppstå.

Når Leer-Salvesen snakker om å «melde», er det barnevernsloven paragraf 13-2, *Plikt til å melde fra til barnevernstjenesten*, han tenker på. Den slår fast at enhver som utfører tjenester eller arbeid for et forvaltningsorgan, skal melde fra til barnevernstjenesten i bestemte tilfeller (se faktaboks).

– Noen hensyn er så viktige at lovverket har satt dem som en plikt. For konsekvensene kan være så store hvis for eksempel vold i nære relasjoner fortsetter over tid, understreker han.

Når avvergeplikten eller meldeplikten inntreffer, faller taushetsplikten bort.

Kjartan Leer-Salvesen

Forsiktige forskere

Et av hovedfunnene i Leer-Salvesens doktoravhandling er at både lærere og prester hadde for lite kunnskap om avvergeplikten, og samtidig holdt taushetsplikten for høyt. De fryktet at tilliten til profesjonen deres skulle bli svekket hvis de ikke praktiserte taushetsplikten veldig strengt.

– *Tror du disse funnene kan overføres til forskere?*

– Det ville vært veldig interessant å undersøke, sier Leer Salvesen og føyer til: – Mitt inntrykk gjennom mange år i akademia er at avvergeplikten er lite kjent. Forskeres meldeplikt er nok bedre kjent.

Leer-Salvesen har også inntrykk av at forskere blir opplært til å være svært forsiktige med personopplysninger, mens det legges mindre vekt på forskeres plikt

Tale eller tie? Når forskere står overfor dette spørsmålet, må de kjenne til de ulike pliktene de har, understreker Kjartan Leer-Salvesen. Foto: Per Straume / Høgskulen i Volda

til å avverge visse alvorlige forbrytelser. Det er viktig å se disse bestemmelsene som en helhet, mener han.

– Taushetsplikten har mange lovbestemte unntak. Hvis forskere ikke er klar over dette, kan de tro at de «bryter taushetsplikten» hvis de bruker meldeplikten eller avvergeplikten. Dette stemmer ikke. Når avvergeplikten eller meldeplikten inntreffer, faller taushetsplikten bort.

Ble bekymret for omsorgssvikt

De forskningsetiske retningslinjene gir forskere et særlig ansvar for å ivareta barn og sårbare grupper. Magasinet *Forskningsetikk* har kontaktet en rekke personer som forsker på sensitive temaer knyttet til barn og unge. Alle avkreftet at de noen gang hadde varslet politiet eller kjente til andre som hadde gjort det. Bare én forskningsleder forteller at de ansvarlige i prosjektgruppen kontaktet barnevernet, flere år tilbake i tid.

– Ja, i en håndfull tilfeller gjorde vi det, forteller Lars Wichstrøm, professor ved Institutt for psykologi ved NTNU.

Han leder forskningsprosjektet *Tidlig trygg* i Trondheim, som undersøker barn og unges psykososiale og sosiale utvikling. Prosjektet har pågått siden 2007 og samlet inn informasjon fra nesten 1000 barn og deres foreldre.

Familiens samspill har blitt observert, og både barn og foreldre har blitt intervjuet. Situasjonene Wichstrøm forteller om, skjedde under de tre første innsamlingsrundene, da barna var 4, 6 og 8 år.

– Bekymringene oppstod hovedsakelig ut fra ting ungene sa under intervju. Vi var først og fremst bekymret for omsorgssvikt, men også i noen grad mishandling.

Intervjuene ble gjennomført av forskningsassistenter, så Wichstrøm var ikke selv involvert i de konkrete situasjonene. Som prosjektleder spilte han imidlertid en viktig rolle.

Lars Wichstrøm leder forskningsprosjektet *Tidlig trygg* i Trondheim. Han og kollegene har flere ganger blitt bekymret for barn i studien. Foto: privat

Varslingsplikten

Forskere har et etisk ansvar for å avverge handlinger når de har grunn til å tro at forskningsdeltagere er i ferd med å skade seg selv eller andre. Å avverge vil i mange tilfeller bety å melde fra til barnevernet eller politiet.

Det etiske ansvaret for å avverge skade er juridisk forankret. Avvergingsplikten er nedfelt i straffeloven § 196, og meldeplikten i barnevernsloven § 13-2.

Avvergingsplikten gjelder for alle og omfatter 50 lovbrudd. Denne plikten bortfaller hvis det er til fare for en selv eller andre. Man har plikt til å melde for å «avverge et lovbrudd, eller følgene av det, på et tidspunkt da dette fortsatt er mulig, og det framstår som sikkert eller mest sannsynlig at et lovbrudd er eller vil bli begått».

Meldeplikten gjelder for alle som «til enhver tid utfører tjeneste eller arbeid for et forvaltningsorgan». Universiteter og høyskoler kategoriseres som forvaltningsorgan i enkelte sammenhenger, blant annet når det gjelder meldeplikten. Plikten utløses blant annet når det er grunn til å tro at et barn er utsatt for visse typer omsorgssvikt. Da må taushetsplikt og konfidensialitet vike.

Kilder: Heidi Østbø Haugen og May-Len Skilbrei: *Håndbok i forskningsetikk og databehandling*; straffeloven § 196; barnevernsloven § 13-2

– I retningslinjene våre står det at bekymringer for et barn skal drøftes med prosjektledelsen, og vi er i hovedsak kliniske psykologer, forteller Wichstrøm.

Hvis det er grunn til å gå videre med en sak, skal forskerne først snakke med barnas foreldre. I noen av tilfellene endte det med at foreldrene selv kontaktet barnevernet. Andre ganger sendte altså Wichstrøm og kollegene en bekymringsmelding.

Gjennom forskningen sin har May-Len Skilbrei vært tett på miljøer hvor alvorlig kriminalitet er utbredt. Foto: UiO

– Følsomme ting

Wichstrøm synes noe av det mest utfordrende i slike situasjoner er å vurdere om det er en reell grunn til bekymring.

– Ungene var små, og det var vanskelig å vite hvordan vi skulle tolke det de sa. Intervjuene var ikke lagt opp for å avdekke slike ting, så det dreide seg ofte om utsagn i «forbifarten» eller om måten barna hadde sagt noe på.

– *Har dere reflektert over disse situasjonene i ettertid?*

– Det er følsomme ting, så vi har hatt det med oss og diskutert det i forskergruppen. Gjorde vi det rette? Var det noe vi gikk glipp av? Men vi sitter ikke igjen med noen dårlige følelser om ting vi skulle gjort annerledes, sier Wichstrøm.

– *Vurderte dere noen gang om avvergingsplikten var relevant i noen av tilfellene, og om det dermed kunne være aktuelt å kontakte politiet?*

– Nei, det var aldri noen slike situasjoner.

Stort spenn

Professor May-Len Skilbrei ved Institutt for kriminologi og rettsosjologi ved Universitetet i Oslo har i lang tid vært opptatt av balansegangen mellom konfidensialitet og varsling.

– Jeg tror oppmerksomheten om avvergingsplikt har blitt mye større de

siste 10–15 årene, i alle fall i de store samfunnsvitenskapelige fagene. Der inngår det i metode- og forskningsetikk-undervisningen, påpeker hun.

Etter hvert som studentene kommer ut i arbeidslivet, er oppmerksomheten mer variabel, tror Skilbrei. Det kan handle om både institusjonenes tilnærming og om kjennetegn ved ulike fagområder.

Skilbrei skisserer at det for eksempel kan spille en rolle om forskere samarbeider, og om institusjonen har strukturer for å ta opp problemstillinger rundt varsling og taushet, eller om forskere blir sittende alene med ting.

– Ved NOVA, der jeg har en bistilling, blir ansatte drilla i disse spørsmålene kollektivt. Andre miljøer jobber mer grunnleggende individuelt.

Vil kanskje ikke dele

Skilbrei er ikke overrasket over at Magasinet Forskningsetikk har slitt med å finne forskere som har varslet politiet eller sendt bekymringsmelding til barnevernet. Kanskje er det et sjeldent fenomen, men forklaringen kan like gjerne være at forskere ikke er åpne om det:

– Mange kan ha en sterk interesse av ikke å dele at de har varslet. Går de ut med det, kan de få problemer med å rekruttere deltagere, og det blir kanskje umulig å gjennomføre viktig forskning.

Konfidensialitet er nemlig et grunnleggende forskningsetisk prinsipp. Det er også regulert i personopplysningsloven. Har forskere lovet informanter konfidensialitet, skal informasjonen behandles fortrolig. Forskeres troverdighet og deltageres tillit til forskning er nært knyttet til denne konfidensialiteten.

– Avvergingsplikten trumfer et slikt løfte om konfidensialitet og taushet, understreker Skilbrei.

At det finnes grenser for taushetsplikten, kan det likevel være fristende ikke å vektlegge når man skal rekruttere deltagere til forskning. Det kan høres verre ut enn det er, og skremme folk fra å delta, mener hun.

Hvor sikker er kunnskapen?

Gjennom forskningen sin har Skilbrei vært tett på miljøer hvor alvorlig kriminalitet er utbredt, hovedsakelig gjennom en rekke prosjekter knyttet til prostitusjon. Hun har aldri varslet.

– Når jeg holder på med empirisk arbeid, må jeg hele tida vurdere hvor jeg skal trekke grensen mellom sikker og usikker kunnskap. Det er ikke sånn at ved den minste mistanke om at folk gjør noe umoralsk eller ulovlig, skal jeg varsle myndighetene.

Forskere tolker det forskningsdeltagere sier, men ofte ikke på den måten at de vurderer om det deltagerne sier, er sant eller ikke, forklarer Skilbrei.

– Folk forteller om sine liv og prioriteringer, og så trekker de fra og legger til litt. Vi tenker ikke på intervjuet som et sted der faktum om framtida blir presentert. Da må vi reflektere rundt hvordan vi likevel fortløpende kan vurdere om den informasjonen vi får, tilsier at vi burde handle.

Skilbrei er også opptatt av at forskere ikke må se seg blinde på lovbruddene som er tatt med i avvergingsplikten.

– Barn og andre kan bli skada av handlinger som ikke er med på den lista. Forskere må selv gjøre en vurdering av hva de synes er forsvarlig, uavhengig av hvilke lovbrudd myndighetene har valgt å liste opp i paragraf 196. ■

Mener retningslinjer kan misforstås

De forskningsetiske retningslinjene fra NESH er unyanserte når det gjelder meldeplikten til barnevernet, mener jusprofessor Morten Holmboe.

I de forskningsetiske retningslinjene fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), punkt 22 om varsling, står det blant annet:

«Opplysningsplikten i barnevernloven innebærer at forskere som får informasjon eller mistanke om omsorgssvikt eller mishandling av barn, må melde fra til barnevernet. Barn har spesielt krav på beskyttelse, og plikten gjelder uten hensyn til taushetsplikt.»

– Formuleringen kan leses som at alle forskere har meldeplikt i egenskap av å være forskere. Det er ikke riktig, understreker Holmboe.

Forskjell på privat og offentlig

I en merknad til forskningsetikkloven som han publiserte på Lovdata i slutten av januar, går han grundig inn i de lovmessige sidene ved problemstillingen. Hans

hovedinnvending er at meldeplikten retter seg mot forvaltningsorganer. Det omfatter statlige universiteter og høyskoler, men ikke private. Taushetsplikten gjelder derimot alle universiteter og høyskoler.

– I noen tilfeller kan de forskningsetiske retningslinjene tilsynelatende pålegge forskere og ansatte ved private institusjoner en meldeplikt som de faktisk er avskåret fra å overholde, sier Holmboe.

Han er usikker på hvor store utfordringer disse uklarhetene kan skape i praksis. For eksempel vil avvergingsplikten etter straffeloven, som ikke hindres av taushetsplikt, slå inn i mange av de aktuelle situasjonene. Også forvaltningsloven åpner i noen tilfeller for unntak fra taushetsplikten.

Han oppfordrer likevel NESH til å endre retningslinjene slik at de ikke gir inntrykk av å gå lenger enn det er grunnlag for etter gjeldende rett.

NESH skal se på saken

– Jeg setter pris på at Morten Holmboe påpeker en juridisk uklarhet i NESH sine retningslinjer. Komiteen kommer til å diskutere hvordan vi følger opp merkningen, sier Heidi Østbø Haugen, som er leder i NESH.

Hun mener det samtidig er viktig å minne om det grunnleggende etiske prinsippet som gjelder her.

– Alle forskere har en etisk forpliktelse til å påse at barns rett til omsorg og beskyttelse mot krenkelser ivaretas. Som Holmboe påpeker, kan det *juridiske* forholdet mellom opplysningsplikt og taushetsplikt avhenge av blant annet ansettelsesforhold. Den *etiske* forpliktelsen til å beskytte barn påligger alle forskere.

En dult i riktig retning

Hvor etisk er det å forske på hvordan man kan påvirke folks valg? Og kan enkle metoder for påvirkning fjerne fokus fra det som virkelig kreves?

TEKST INGRID S. TORP

En flue å sikte på. Etter at man introduserte fluer i urinalene ved Schiphol lufthavn i Amsterdam, skal mengden søl ha gått ned med 80 prosent. Kilde: Washington Post. Foto: Wikimedia / Stefan Bellini

Nudging, eller «dulting» på norsk, har blitt en trend. Det handler om å gjøre visse valg mer åpnebare, uten at man tar bort andre muligheter: Man kan dulte folk i retning av sunnere kosthold (grønnsaker mer synlig tilgjengelig i butikkene), mer aktivitet (dele ut skrittellere) eller bedre miljøvalg (svanemerking av produkter).

To av nestorene på feltet, professorene Richard Thaler og Cass Sunstein, kom med boken *Nudge* i 2008. De beskriver dulting som å hjelpe folk slik at de, ut fra sin egen vurdering, får det bedre («to do good for people as judged by themselves»). Thaler fikk nobelprisen i økonomi i 2017 for sin forskning på feltet.

Prinsippene var slett ikke nye. De har vært benyttet både i dagliglivet (vekkerklokke) og i propaganda og reklame i lange tider. Det nye var den vitenskapelige forståelsen av hva som *styrer* menneskelige valg. Ved å forske på ulike måter å tilrettelegge valg på, kalt valgarkitektur, kunne forskerne forstå mer av hva som spiller inn når vi må ta valg.

Folk er ikke kalkulatorer

Fredrik Svardal Færevaa, høgskolelektor ved Kristiania, forklarer at dulting særlig er studert innen atferdsøkonomien, et felt som kombinerer psykologi og økonomi. Dette er vitenskapen om hvordan individer foretar valg og økonomiske beslutninger i praksis.

– Det kom en systematisk kritikk av rådende økonomisk normativ teori: Folk tenker rasjonelt økonomisk og handler ut fra dette. Hvis et alternativ er skadelig for deg, vil du ifølge økonomisk teori unngå det. Men så kommer blant andre Kahneman (se faktaboks) og Thaler inn og sier at nei, folk er ikke kalkulatorer, de er tenkende, følelende vesener og tar valg ut fra mange ulike parametere.

Fredrik Svardal Færevaa, høgskolelektor ved Kristiania, er opptatt av hvorfor mennesker tar irrasjonelle valg. Foto: Ingrid S. Torp

Folk gjør irrasjonelle valg i hopetall, og det kan vi forskere predikere.

Fredrik Færevaa

Dulteforsøk har for eksempel vist følgende: Vi velger helst det første alternativet på en liste, og det mellomste av tre alternative pengesummer til en donasjon. Vi ønsker å velge det andre velger, og vi vil heller spare penger i morgen enn i dag.

– Vi gjør systematiske feil. Folk gjør irrasjonelle valg i hopetall, og det kan vi forskere predikere, forklarer Færevaa.

Kunnskapen er nyttig for de som ønsker å forstå menneskelig psykologi og forutse atferd, men den kan også utnyttes av kommersielle interesser eller myndigheter for å lede oss i ønsket retning.

En eksportartikkel

I Storbritannia ble dulte-enheten Behavioral Insights Team (BIT) opprettet i 2010. De gjør forsøk og gir råd om god valgarkitektur. Selskapet har nå 200 ansatte, og konseptet har blitt en eksportartikkel. Det har avstedkommet en del spørsmål, blant annet i Nederland. Der har alle departementer gått sammen om sitt BIT-NL for å øke kunnskap om og bruk av dulting.

I artikkelen «The Netherlands: Government Sponsored Behavioral Control and Social Engineering Experiments» skriver journalist Elze van Hamelen at mange av forsøkene som gjennomføres, kan virke harmløse hver for seg. Samlet sett mener hun utviklingen likevel er betenkelig.

Hindringen ved rulletrappen er muligens for inngrep til å kvalifisere som en dult. Merkingen av denne trappen i Utrecht i Nederland er derimot et godt eksempel. Foto: Steven Lek, Wikimedia. Delt under lisens CC BY-SA 4.0.

«Den underliggende antakelsen er at innbyggerne ikke kan tenke selv, at regjeringen da må gjøre det for dem, og at regjeringen derfor har rett i sin problemanalyse og valgte løsning. Den ser bort fra at det kan være uenighet – diskusjoner som det blir mindre og mindre rom for.»

Hun stiller også spørsmål ved forskernes bidrag, med myndighetens mål om digitalisering som eksempel:

«Regjeringens ideelle bilde [...] ser ut til å være livet i en 'smart by', regulert av kameraer og sensorer, uten plass for bønder. Det er på ingen måte åpenbart at dette er ønskelig. [...] Bør atferdsforskere jobbe for å få oss til å 'velge' den dystopien selv gjennom 'valgarkitektur'?»

Hva er godt?

Hva som er en god dult, og når det oppfattes slik av mange nok, det er jo det store spørsmålet, mener Færevaa.

– I mange tilfeller er det slik at det som er til det gode for enkeltmennesket, på sikt kan gagne fellesskapet. Hvis du for eksempel dulter mot bedre helse for enkeltmennesket, reduserer du belastning på helse-tjenesten, bruk av sykepengene og så videre. Men dette må man vurdere på den aktuelle arenaen med den informasjonen man har.

Han mener likevel det er vanskelig å laste forskere i retrospekt dersom deres

dulte-funn brukes i nye og kanskje mer manipulerende settinger en gang i fremtiden.

– Ta for eksempel forskere her på Kristiania som har studert kollegiale kaffeavtaler. Har man et glass hvor folk skal legge penger når de tar en kopp kaffe, betaler flere for kaffen hvis man klister et bilde av øyne på betalingsglasset. Dette kan jo i neste omgang benyttes til å øke salg i en butikk eller innbetaling av driks, men forsøket spiller jo på de bakenforlig-

Dulting i Norge

Norge har flere miljøer som jobber med dulting, men ingen statlige organ som jobber overordnet med dette.

Skatteetaten er blant dem som har brukt dulting aktivt, blant annet ved forhåndsutfyllt skattemelding. De har også eksperimentert med hjelpetekster til utfylling av meldingen. I et forsøk førte dulting til at selvrapportert inntekt økte med hundre millioner kroner.

Kilder: Skatteetaten.no

Ingrid Laukeland Djupegot ved HVL har blant annet funnet ut at folk ikke synes det er greit at søtsaker låses inne i skap i butikkene på samme måte som tobakk. Foto: privat

Mathias Ekström, førsteamanuensis ved NHH, påpeker at det ikke finnes noe alternativ til en valgarkitektur. Det finnes ingen nøytral tilstand. Foto: NHH

gende mekanismene – det at strenge øyne trigger samvittigheten, for eksempel, og disse mekanismene er ganske universelle.

Finnes ingen nøytral tilstand

For forskerne handler «god dulting» om maksimering av nytte over tid, mener førsteamanuensis ved NHH Mathias Ekström. Når det er sagt, vil det alltid være noen avveininger i slike prosjekter. Du kan ikke ta høyde for alt.

– Skal vi være ærlige, så vet vi jo aldri om vi dultet i en retning som er god for enkeltpersonen. At du spiser mindre sjokolade er kanskje bra for helsen din, men mindre bra for andre deler av livet ditt, for ditt velvære, kjærlighetsliv eller hva det måtte være. Det varierer hvordan folk vektlegger de ulike aspektene i livet sitt.

Da er et veldig viktig poeng, mener Ekström, at det ikke finnes noe alternativ til en valgarkitektur. Valg kan legges opp mer eller mindre tilfeldig, men mindre gjennomtenkt betyr neppe bedre for folk.

– Det finnes ingen nøytral tilstand her. Folk må få informasjon på en eller annen måte. Det å ha et opplyst forhold til det, synes jeg ikke er uetisk, men snarere veldig fornuftig.

Bør ikke føle seg lurt

Thaler og Sunstein har laget kjøregler for god dulting. Et viktig prinsipp er at en dult ikke skal være manipulativ.

– Manipulasjon handler om å kontrollere noen eller noe til sin egen fordel, med et utfall som ikke nødvendigvis er bra for den du manipulerer. Nudge er akkurat det

motsatte av det. Det skal jo være *good for people as judged by themselves*, sier Ingrid Laukeland Djupegot, førsteamanuensis ved HVL med doktorgrad i dulting.

Hun undersøkte om folk mener det er greit å dultes mot sunnere valg i butikken. For eksempel spurte hun konkret om hva folk ville synes om å plassere søtsaker og chips i egne skap, slik man gjør med tobakk i dag.

– Dette er fortsatt i tråd med definisjonen av hva et nudge er: Du har fortsatt valget, det er bare litt vanskeligere tilgjengelig. Folk tror dette vil være effektivt, men de mener det begrenser valgfriheten deres for mye. De aksepterer ikke en såpass invaderende måte å påvirke adferden på. Det å fjerne usunne produkter fra kassaområdet synes de imidlertid er helt greit, forteller Laukeland Djupegot.

Overordnet fant hun at folk må tro at en dult er effektiv for at den faktisk skal ha effekt. Og hvis man opplever at en dult begrenser valgfriheten i for stor grad, vil man altså ikke akseptere den.

Ikke lurt å lure folk

Både Laukeland Djupegot, Ekström og Færevaa er også opptatt av at dulting ikke trenger å være skjult. Metoden har vært kritisert for å «lure» folk til å gjøre noe de ikke er klar over, men det er ikke nødvendig og kan snarere virke mot sin hensikt.

– Thaler og Sunstein påpeker at en av de tingene man kan gjøre for å holde nudging redelig, er å informere folk og forklare hva man har gjort, og hvorfor. Hvis folk føler seg lurt eller mistenker

at du ikke har deres beste for øye, kan de også handle på trass og gjøre det motsatte av det du ønsker – såkalt psykologisk reaktans, sier Færevaa.

Da Ekström og kollegaene hans undersøkte om standardinstillingene på skrivere kan påvirke mengden papir vi bruker, ble deltagerne godt informert før endringen ble innført. Virksomheten de samarbeidet med, hadde selv bedt folk om å bruke tosidig utskrift for å redusere papirforbruket. Det hadde ikke fungert. Men da de endret standardinstillingene, ble papirforbruket umiddelbart og varig redusert med 15 prosent.

– Vi gjorde en survey etter eksperimentet der vi spurte folk: Tror du det har en effekt å endre default? Alle sa ja. De vet at de påvirkes, men de lar seg påvirke.

Skal vi være ærlige, så vet vi jo aldri om vi dultet i en retning som er god for enkeltpersoner.

Mathias Ekström

Intern oppvask

Dultingens politiske popularitet er lett å forstå. Ved å gjøre det enklere å velge «riktig», eller vanskeligere å gjøre «feil», kan myndighetene få folk til å gjøre endringer frivillig. Da slipper de å innføre upopulære harde tiltak som lover og avgifter.

Det er bra for politikerne, men er det bra for folk flest? Ikke nødvendigvis, mener professorene Nick Chater ved University of Warwick og George Loewenstein ved Carnegie Mellon University. I en artikkel i *Behavioral and Brain Sciences* skriver de om hvordan fokus på individuelle løsninger har ledet politikken på villspor. De skriver om sin egen gruppe, atferdsøkonomi-forskerne: «Vi har vært uvitende medskyldige til krefter mot å skape et bedre samfunn.»

– Det er en viktig diskusjon i hvilken grad muligheten til nudging gjør politikere mindre villige til å bruke hardere virkemidler, sier Mathias Ekström.

Han bruker miljødebatten som et eksempel.

– La oss si at man trenger å få ned CO₂-utslipp. Da kan man tenke seg at det trengs for eksempel en avgift. Men så kommer «nudgerne» og foreslår endringer i default-innstillinger på skrivere, frivillig klima-kompensering av flybilletter og så videre. Politikerne tenker at da kan vi bruke nudge i stedet for en upopulær CO₂-avgift. Men vi kan definitivt ikke «nudge» oss bort fra klimakrisen!

Covid-19-pandemien har vært et tydelig eksempel på hvordan myke virkemidler, som dulting, ikke nødvendigvis er tilstrekkelig for å håndtere store utfordringer. Norge innførte mer inngripende tiltak enn for eksempel Sverige, der myndighetene satset mer på frivillighet, noe som fikk konsekvenser for smittespredning og dødelighet.

Norge henger etter

Erfaringene tilsier at dulting bør brukes med omhu og i tillegg til andre virkemidler. På kostholdsfeltet mener imidlertid Laukeland Djupegot det bør dultes mer.

– Befolkningen vår er godt utdannet når det gjelder hva som skal til for å ha et godt kosthold. Samtidig støtter ikke

miljøet rundt oss opp om de gode kostholdsvalgene. Jeg mener myndighetene kan gjøre mye mer for å gjøre de gode valgene enklere, både gjennom nudging og ved andre tiltak, som mer bevisst prispolitikk.

Også Færevaa mener det er rom for mer dulting i Norge.

– Norge har hengt ganske langt etter når det gjelder nudging. Vi bruker fortsatt i stor grad økonomiske insentiver, som bøter og avgifter.

Et eksempel er sukkeravgiften, som er innført med håp om å få ned sukkerforbruket vårt.

– For en som vil drikke sukkerholdig drikk, tror jeg ikke vi skal undervurdere evnen til å legitimere de ekstra tre kronene som følger av en sukkeravgift. Det drukner blant annet i de 25 kronene vedkommende allerede har rettfærdiggjort. Jeg tror myndighetene har mye å tjene på å bruke dulting, så lenge det er gjort riktig – med de rette insentivene, åpent og til alles beste. ■

Kilder: *Journal of International Food and Agribusiness Marketing: If It Works, I Like It: Consumer Acceptance of Food-Related Nudging*

Gjennom koronapandemien har folk blitt dultet til å holde avstand gjennom merking av gulv og fortau. Illustrasjonsfoto: Shutterstock

Et smil kan spare strøm

Forskere ville finne ut om vårt ønske om å følge flokken kan hjelpe oss å spare strøm.

290 husholdninger i California fikk skriftlig informasjon om hvor mye strøm de brukte sammenlignet med gjennomsnittet i nabolaget. De fikk samtidig skriftlig informasjon om hvordan man kan spare strøm.

De som fikk beskjed om at de brukte over snittet, reduserte da forbruket sitt. Men de som fikk beskjed om at de brukte mindre, økte forbruket.

Halvparten av deltagerne fikk i tillegg til informasjonen et smilefjes for lavt forbruk og et surfjes for høyt forbruk. Surfjeset fikk husholdningene til å redusere forbruket ytterligere, mens smilefjeset fikk husholdningene til å fortsette med det lave forbruket.

En glad eller sur munn kan med andre ord dulte oss mot lavere forbruk.

Kilde: Schultz et al., *The Constructive, Destructive, and Reconstructive Power of Social Norms, Psychological Science*, 2007.

Hvorfor gjør vi feil?

I boken *Tenke, fort og langsomt* (2013) forklarer psykolog Daniel Kahneman at mennesker har to systemer for beslutninger – et kjøpt og et tregt.

Det kjøpe systemet tar beslutninger basert på instinkt eller magesfølelse. Vi bruker det når vi automatisk dukker unna en ball. Det trege systemet bruker vi for eksempel til å bestemme hvilken vei vi skal velge. Dette systemet gir mer rasjonelle svar, men krever mer å sette i gang. Derfor tar vi helst valg basert på det kjøpe systemet. Det gir en del beslutninger som ikke maksimerer nytten vår, slik vi ifølge økonomisk teori bør.

Forskningsmiljøer kan få «hjelpetelefon»

Myndighetene foreslår nå et kontaktpunkt som skal gi råd om risiko og sikkerhet i internasjonalt kunnskapssamarbeid.
– Dette trenger vi, sier NUPI-forsker Hans Jørgen Gåsemyr.

AV SILJE PILEBERG

En spionasjesiktet gjesteforsker i Tromsø og en fengselsdom mot en tysk-iransk professor ved NTNU. Disse hendelsene har de siste månedene aktualisert utfordringene med internasjonalt kunnskapssamarbeid. Men myndighetene har lenge jobbet med løsninger for å styrke sikkerheten i dette komplekse feltet.

Blant annet utarbeides det retningslinjer for ansvarlig internasjonalt samarbeid i regi av Direktoratet for høyere utdanning og kompetanse (HK-dir). Retningslinjene er tenkt som en ressurs for kunnskapssektoren og skal ikke være rettslig bindende.

20. januar 2023 sendte HK-dir retningslinjene til Kunnskapsdepartementet (KD). Et av forslagene er å opprette et kontaktpunkt der forskere og institusjoner kan få råd.

– Vi suger ikke dette av eget bryst. Vi har loddet stemningen blant en rekke aktører i kunnskapssektoren og vært på besøk i Nederland for å se hva de gjør der. Vi har et godt grunnlag for å foreslå dette, sier seniorrådgiver Hege Toje i HK-dir.

Frykter hindre for samarbeid

Toje påpeker at det ofte er svært vanskelige vurderinger som skal gjøres, der relevant informasjon også kan være hemmeligstemplett. Her kan det være en støtte for institusjonene å kunne rådføre

– Vi har et godt grunnlag for å foreslå dette, sier Hege Toje i Direktoratet for høyere utdanning og kompetanse. Foto: privat

seg, slik at de står stødigere i vurderingene sine.

– Vi ser en fare for at samarbeid blir avsluttet unødig eller ikke blir etablert fordi en er usikker på om risikoen er akseptabel. Internasjonalt samarbeid er en integrert del av kunnskapsutviklingen, og vi må sikre proporsjonalitet i sikkerhetsvurderingene. Her kan et kontaktpunkt være et bidrag, sier hun.

I forslaget har HK-dir latt seg inspirere av Tyskland og Nederland, som begge har opprettet kontaktpunkt. I Nederlands nasjonale kontaktpunkt for kunnskapsikkerhet er myndighetsorganisasjonen

Netherlands Enterprise Agency første kontaktpunkt. De trekker inn en rekke departementer for å svare på spørsmål.

Det nederlandske kontaktpunktet skal hjelpe alle som jobber for, eller er koblet til, en kunnskapsinstitusjon. Målet er at spørsmålet skal være besvart innen tre dager.

Det tyske kontaktpunktet, Kompetenz-Zentrum Internationale Wissenschaftskooperationen (KIWi), er lagt til DAAD, en organisasjon som finansierer student- og forskerutveksling.

Planlagt lansering i juni

– Disse to kontaktpunktene fungerer på litt ulike måter, og for Norge har vi foreslått en slags kombinasjon. Begge modeller har gode elementer, sier Toje.

Når Magasinet Forskningsetikk trykkes, er rapporten med HK-dirs retningslinjer foreløpig ikke offentliggjort, og Toje kan derfor ikke gå i dybden på forslaget. Etter at KD har godkjent rapporten, vil den bli sendt på en innspillsrunde i kunnskapssektoren. I løpet av våren vil direktoratet gjøre nødvendige justeringer, og retningslinjene vil etter planen lanseres som nettressurser i juni 2023.

Seniorforsker Hans Jørgen Gåsemyr ved Norsk utenrikspolitisk institutt (NUPI) applauderer i utgangspunktet forslaget om et kontaktpunkt, men heller

ikke han har sett detaljene i det som er foreslått for Norge.

– Mange, både i små og store institusjoner, etterlyser muligheter for å få informasjon og steder de kan henvende seg for å få råd i helt konkrete saker, sier han.

Store institusjoner kan besvare en del spørsmål internt, men de mindre har ikke slike ressurser, ifølge Gåsemyr.

Vidt forskjellig håndtering

Ønsket om informasjon var et av funnene i en studie og rapport som Gåsemyr ledet arbeidet med i 2022. Her gjorde han og kollegaer et kartleggingsarbeid i forsknings- og utdanningssektoren. Rundt 200 forskere ble spurt, i tillegg til institusjonelle ledere og en del administrativt ansatte. Arbeidet var et oppdrag fra HK-dir.

– Vi ser at ulike typer forskning har ulike sikkerhetsutfordringer. Ifølge rapporten håndteres disse utfordringene i dag vidt forskjellig i ulike institusjoner og til og med innen samme fagfelt. Også bevisstheten om utfordringene varierer mye, sier Gåsemyr.

Han påpeker at kartleggingen er gjort over et kort tidsrom og i et begrenset utvalg, og at det er mye man ikke vet om tilstanden i institusjonene.

– Dette er noe vi trenger mer kunnskap om.

Bred støtte

Helene Ingierd, direktør i De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK), er i likhet med Gåsemyr positiv til ideen om et kontaktpunkt i Norge.

– Dette kan være ett av de tiltakene som gjør institusjonene bedre rustet til å gjøre egne vurderinger. I tillegg må det bygges opp mer kompetanse innad i institusjonene, sier hun.

Også Tor Grande, prorektor ved NTNU, støtter forslaget.

– Uten at jeg kjenner de tyske og nederlandske tjenestene i detalj, så vil jeg tro det er en god ide, spesielt siden dette er etablert nettopp der. Nederland er et foregangsland innen åpen vitenskap og et land som har kommet langt i tenkingen om ansvarlig internasjonalt samarbeid, sier han. ■

Vi ser at ulike typer forskning har ulike typer sikkerhetsutfordringer.

Hans Jørgen Gåsemyr

– Et informasjonsorgan vil kunne gi klare råd om hvilke regler som gjelder, og hva myndighetenes offentlige holdning er, sier Hans J. Gåsemyr, som har kartlagt situasjonen ved institusjonene. Foto: Silje Pileberg

Erfaringer fra Nederland

I januar 2022 opprettet Nederland sitt kontaktpunkt for kunnskapssikkerhet. Rundt 150 spørsmål kom inn i løpet av året, skriver en representant til Magasinet Forskningsetikk. Her er noen av erfaringene:

- De fleste spørsmålene kom fra sikkerhetskoordinatorer ved kunnskapsinstitusjoner.
- Spørsmålene handlet ofte om hvorvidt man kunne samarbeide med en utenlandsk kunnskapsinstitusjon eller en forsker med en slik tilknytning.
- 89 av spørsmålene gjaldt samarbeid med partnere fra Kina, Russland og Iran.
- Mange spørsmål handlet om lovgivningen for såkalte flerbruksvarer og sanksjoner. Flerbruk (eng.: *dual use*) innebærer at varer eller kunnskap som i utgangspunktet er tenkt til sivil bruk, kan bli brukt til militære formål. Ifølge representanten virker det vanskelig for kunnskapsinstitusjoner å vurdere om et forskningsområde faller innenfor en slik klassifikasjon eller er sensitivt av andre årsaker.
- Spørsmålene knyttet til svært ulike forskningsfelt, men særlig forskning på nøkkeltknologier som avanserte materialer, digitale teknologier og kvanteteknologi.

Illustrasjonsbilde: Shutterstock

Foreslått lisensordning under lupen

Utenriksdepartementet (UD) fikk sterke reaksjoner på forslaget om en lisensordning for kunnskapsoverføring. Nå gjør de en grundig gjennomgang.

AV SILJE PILEBERG

I mars 2022 sendte Utenriksdepartementet (UD) ut endringer i eksportkontrollforskriften på høring. Ifølge departementet er formålet med endringene å styrke kontrollen med kunnskapsoverføringer som kan tjene til å utvikle et lands militære evne.

Der foreslo de blant annet at forskere som vil samarbeide med land som ikke er nærstående eller allierte, må søke UD om en såkalt *individuell lisens*.

I høringsinnspillene uttrykte flere frykt for at en lisensordning vil gå ut over den akademiske friheten. De nasjonale forskningsetiske komiteene (FEK) er bekymret for at sikkerhet vil vektlegges for tungt hvis UD skal ta slike beslutninger alene.

– Omfatter for mye

– Hva som utgjør en sikkerhetsutfordring, er også et faglig spørsmål, som de som er nærmest forskningen må kunne mene noe om. Det nåværende forslaget ser ut til å legge opp til en at en for stor del andel av forskningen skal kontrolleres og god-

kjennes utenfor forskerfellesskapene, sier FEK-direktør Helene Ingierd.

Statssekretær Eivind Vad Petersson understreker at den kunnskapsoverføringen UD kontrollerer, bare er den som faktisk utgjør en sikkerhetsutfordring.

– Det vil si særlig sensitiv kunnskap som overføres innen tekniske fagområder, på et høyt faglig nivå, sier han.

Trusselbildet har forverret seg.

Eivind Vad Petersson

En farligere verden

Petersson påpeker at vi dessverre lever i en farligere verden.

– Trusselbildet har forverret seg. Det gjelder også kunnskapssektoren, illustrert av det som nå er en rekke enkeltteksempler. Sikkerhetstjenestenes trusselvurderinger peker på at enkelte stater forsøker å tilegne seg kunnskap fra Norge til

militær bruk, i strid med våre sikkerhets- og forsvarspolitiske interesser.

Dette er bakgrunnen for at regelverket og kontrollrutinene må skjerpes, forklarer han.

Vil gjøre det enklere

Ifølge Petersson gjennomgår UD nå høringsinnspillene grundig, i tett dialog med kunnskapssektoren. Han er klar over at behovet for veiledning og informasjon i sektoren er stort (ref. sak på forrige side).

– Målet vårt er at regelverksendringene skal gjøre det enklere for utdanningsinstitusjoner, forskningsmiljøer og næringslivet å etterleve regelverket.

Eksportkontrollforskriften er rettslig bindende. Endringene i forskriften er en av flere prosesser for å øke sikkerheten i sektoren. I januar 2023 sendte Forsvarsdepartementet ut et nytt lovforslag om beskyttelsesverdig forsvarsteknologi og sikkerhetsgraderte patenter, noe som blant annet vil ha følger for deling av teknologi. ■

Da drapsofre var god butikk

Joseph var gammel, syk og overstadig beruset da William Burke og William Hare la seg over ham og kvalte ham med en pute. De tok straks den døde Joseph med til anatomen dr. Robert Knox, som kjøpte liket.

TEKST LARS KLUGE

Joseph var ikke den første Burke og Hare solgte til den anerkjente dr. Knox ved Edinburgh's College of Surgeons, men han var den første de drepte. Hare drev et losji i Tanner's Close i Edinburghs elendigste fattigstrøk. Et par måneder tidligere hadde en av beboerne, Donald, som var en gammel soldat, dødd en naturlig død. De solgte liket og ble overrasket over hvor godt de fikk betalt.

Da Joseph ble syk tidlig i 1828, og de to, Burke og Hare, mente han ikke hadde lenge igjen, hjalp de ham inn i døden. Hare og kona fryktet at det kunne ruinere dem hvis det ble kjent at de hadde smittsomme beboere i pensjonatet. Selv om det denne gangen dreide seg om drap, fikk de ingen spørsmål da de leverte liket til dr.

Knox' hjelpere, og for andre gang mottok de rundt ti pund.

Den gode betalingen, og det at ingen spurte dem hvordan de hadde fått tak i liket, fristet til gjentagelse av udåden. Før året var omme, hadde de to kompisene drept 16 mennesker og solgt alle til dr. Knox.

Ved National Museum of Scotland kunne man nylig besøke utstillingen *Anatomy: A Matter of Death and Life*. Utstillingen tok blant annet for seg koblingen mellom vitenskap og kriminalitet tidlig på 1800-tallet, med Burke og Hares aktiviteter som et grelt eksempel. Utstillingen fortalte også om hvor avgjørende anatomifaget var for de store medisinske fremskrittene som ble gjort.

Mangel på lik

Fattigdommen og nøden var grenseløs i Edinburgh på 1820-tallet. Da det store kanalprosjektet Union Canal ble fullført i 1822, strømmet arbeidsledige kanalgravere til den allerede overfylte byen på leting etter en hvilken som helst måte å tjene penger på.

Samtidig var anatomifaget på kraftig fremmarsj, og de mest kjente anatomi-professorene ble dyrket som stjerner. Dr. Knox hevdet selv at det kunne være så mange som 400 studenter til stede når han dissekerte døde legemer i auditoriet.

Over hele Europa konkurrerte universiteter om å være lengst fremme på dette fremadstormende fagområdet, men i de fleste land var det mangel på lik. Lovene som regulerte hvilke lik som kunne leveres til anatomene, var strenge. I de fleste land begrenset tilgangen seg til henrettede personer og enkelte andre i det offentlige varetekt. Etter hvert som faget vokste og utviklet seg til en moderne vitenskap, var ikke dette på langt nær nok.

Problemet var spesielt stort i Skottland, som hadde noen av de strengeste lovene på området. I hovedstaden Edinburgh lå samtidig et av Europas ledende anatomiske institutt. Salg av døde personer ble derfor en innbringende geskjeft – og gravplyndring utbredt.

BURKE MURDERING MARGERY CAMPBELL. Illustrasjon: Robert Seymour

Margery Campbell ble seriemorderens siste offer. Illustrasjon: Robert Seymour

Dr. Robert Knox mente det var umulig for ham å vite hvor hvert enkelt av de mange likene han brukte i undervisningen, kom fra. Illustrasjon: Wikimedia Commons

Ferske lik var selvfølgelig mest etter-spurt, og pårørende gikk vakt på grav-plassen i tiden etter begravelsen. Enkelte steder ble det bygget vakttårn på kirke-gårdene for å holde gravplyndrerne unna. Noen anskaffet jerngittere som ble låst fast over graven.

Fra kanalgravere til drapsmenn

William Hare kom fra Irland og hadde jobbet med å grave ut Union Canal. Han var først gjest på pensjonatet i Tanner's Close. Han la an på innehaverens kone, Margaret Laird, og da innehaveren døde, overtok Hare både pensjonatet og kona.

William Burke hadde etterlatt seg kone og barn i Irland og hadde også jobbet på kanalen. Da den var fullført, slo han seg ned som skoreparatør i Edinburgh sammen med skotske Helen McDougal. De to parene møttes på en av de mange kneipene og ble straks venner.

Metoden de to irene brukte, var stort sett den samme hver gang: De skjenket ofrene fulle og ventet til de sovnet. Så holdt den ene hånden foran nesen og munnen på vedkommende, mens den andre la seg over offeret for å hindre sprelling og sparking. Det var trangbodd, og ingen måtte høre døds kampen.

Etter hvert nøyde de to drapsmennene seg ikke med å ta livet av gamle mennes-

William Burkes skjelett er stilt ut i Edinburgh ved National Museum of Scotland. Kurator Alisa Hutton studerer levningene. Å bli stilt ut på denne måten var en del av straffen. Foto: Neil Hanna

ker. Mest oppsikt vakte drapene på den unge, vakre prostituerte Mary Paterson og den tilbakestående James Wilson. Begge var i 18-årsalderen da de ble drept.

Mange kjente igjen ofrene

Mary Paterson var det fjerde eller femte offeret. Hun ble i begynnelsen av april skjenket stupfull og kvalt av de to seriemorderne. De tok henne straks med til Knox' institutt. Det er mange versjoner av hva som hendte videre, men det virker sikkert at Mary straks ble gjenkjent av flere av studentene. Minst én av dem skal ha kjøpt seksuelle tjenester av henne kort tid i forveien.

En av dr. Knox' assistenter spurte hvordan Hare og Burke hadde fått tak i liket. Burke sa at han hadde kjøpt liket av en gammel kjerring, og at jenta hadde drukket seg i hjel. Det var troverdig siden liket stinket av whisky. Burke sa også at hvis de skulle utspørres hver gang de kom med et lik, ville leveransene stoppe. Etter det fikk de ikke flere spørsmål, og drapene fortsatte.

James Wilson ble det nest siste offeret. Den lettere utviklingshemmede ungdommen var tigger og en kjent figur i fattig-strøket. Da James ble lagt på disseksjons-bordet, ble han gjenkjent av flere av studentene. Det var ikke lenge siden

de hadde sett ham ute i gaten, uten noen som helst tegn på at han var døende.

Likevel gikk ikke alarmen før etter det 16. drapet. Og det var ikke Knox eller noen ved det anatomiske instituttet som varslet politiet; det var ekteparet Gray, bekjente av de to seriemorderne. Under et besøk fant ekteparet en død kvinne i en av sengene på losjiet, og de varslet politiet. Da politiet kom, var liket forsvunnet, men det ble gjenfunnet i kjelleren på det anatomiske instituttet.

Dømt til offentlig dissekering

Alle fire – William Hare, Margaret Laird, William Burke og Helen McDougal – ble arrestert og anklaget for mord selv om påtalemakten manglet bevis. Løsningen ble å gi Hare immunitet mot at han vitnet mot venneparet. Burke ble tiltalt for tre drap og McDougal for medvirkning til ett av dem.

Ryktene gikk om at det hadde blitt begått langt flere drap enn de tre som var omtalt. Folk var rasende og ville ha alle fire – pluss dr. Knox – hengt. Gravrovvere var forhatte, og anatomene som kjøpte likene, sto ikke mye høyere hos folk flest.

Mange mente at dissekering gjorde det vanskelig for den døde å nå himmelriket. Offentlig dissekering var en del av straffen for dem som ble henrettet, og ikke noe

Jernrammer ble montert over gravene for å holde likrøverne unna. Foto: Kim Traynor / Wikimedia Commons

uskyldige skulle utsettes for. Her var det i tillegg snakk om mulige drap!

Retten dømte bare Burke, og bare for ett drap. Det ble likevel døden ved henging – og offentlig dissekering. De tre frikjente ble holdt i fengsel som beskyttelse mot den rasende mobben som mente domstolen var kommet til kort. Deretter måtte de smugles ut av Edinburgh, og alle tre var nær ved å bli lynsjet.

Etter dommen fortalte Burke om 16 drap, men la mesteparten av skylden på Hare. 28. januar 1829 ble han hengt på The Lawnmarket foran 25 000 mennesker. Da Burke skulle dissekeres, måtte politiet kalles inn fordi det var så mange som ville være til stede. Skjelettet ble gitt til det anatomiske museet ved Edinburgh Medical School, der det fortsatt er utstilt. «To burke» brukes ennå som et verb for å kvele.

La grunnlaget for ny lov

Mange mente at dr. Knox også burde sittet på tiltalebenken, og barna i byen ropte: «Burke's the butcher, Hare's the thief, Knox the boy that buys the beef.» I februar 1829 samlet en folkemengde seg utenfor huset til Knox og brente en dukke som forestilte ham.

Knox selv mente at det hadde vært umulig for ham å ha full oversikt over hvordan alle likene var skaffet til veie,

og at enhver anatom kunne havnet i samme situasjon som ham. En undersøkelseskommissjon frikjente ham for ansvar, men den høyt ansette doktoren trakk seg fra sentrale verv og ble gradvis skjøvet ut i kulden av sine kolleger.

Han dro til London, der han etter en periode ble nektet å forelese. Han endte sin karriere på et kreftsykehus, langt unna den stjernestatusen han hadde i Edinburgh som leder ved et av Europas mest anerkjente anatomiinstitutter.

Grusomhetene i Tanner's Close, sammen med blant annet en lignende historie i London der en 14 år gammel gutt ble drept, førte til loven The Anatomy Act i 1832. Den åpnet for at nær sagt alle lik som ingen pårørende gjorde krav på, kunne brukes. Det ble også mulig å donere sin egen kropp til forskning og undervisning.

Dermed var markedet borte for gravrovvere – og for dem som gikk enda lenger.

Kilder: National Museum of Scotland; Wikipedia; Brian Bailey: *Burke and Hare, The year of the Ghouls*; William Routhead: *Burke and Hare*; *British Medical Journal: The Supply of Bodies for Dissection*; Lovdata; Forskning.no; Store norske leksikon ■

Da James ble lagt på disseksjonsbordet, ble han gjenkjent av flere av studentene.

Dagens anatomi-undervisning

I dag foregår mye av studiene av menneskekroppen på det kjemisk-molekylære plan ved hjelp av blant annet elektronmikroskop. I undervisningen brukes digitale programmer som viser hvordan kroppen er bygget opp. Med disse kan studentene løfte opp og legge på lag på lag av kroppen, men det er likevel noe annet med et virkelig legeme. Derfor er det fortsatt behov for nye lik til undervisningen.

I Norge dekkes behovet gjennom frivillig donasjon, regulert i lov om avgjeving av lik til undervisning og forskning.

Ifølge forskning.no donerte 900 mennesker kroppen sin til anatomisk laboratorium ved NTNU i Trondheim i perioden 1993 til 2020. Laboratoriet gir undervisning til medisinerne, radiografer og fysioterapeuter og har behov for 25 nye lik i året. Deler av kroppene prepareres og kan være i bruk over mange år.

Hvordan kan vi bli bedre versjoner av oss selv?

Enhver dyktig endringskonsulent, bedriftsleder og medarbeider vet det. Egil Drillo Olsen og Nils Arne Eggen viste det i praksis: *Hvis man spiller hverandre gode, blir både laget og hver enkelt spiller bedre*. Kan dette også gjelde i forholdet mellom mennesker og dyr?

TEKST **LARS RISAN**, antropolog, idehistoriker og forfatter

Kan vi spille hverandre gode i fellesskap hvor ikke alle individene er mennesker? Vinciane Despret mener det, og hun viser oss hvordan, i en norsk oversettelse av en liten bok skrevet i lett tilgjengelig sakprosa.

Belgiske Despret er både psykolog og filosof og er en del av en vitenskapsfilosofisk retning som kritiserer en bestemt form for «realisme» innen studier av dyr og mennesker.

Før andre verdenskrig ble behaviorismen etablert som teori innen psykologien. Etologien, læren om dyrs adferd, ble etablert som disiplin innenfor biologien. Begge retningene ønsket å studere adferd hos dyr og mennesker som resultater av rene input-output-mekanismer. I behaviorismen var det «stimulus» som utgjorde input, i etologien var det «instinkter». Output var en «adferd».

Begge retningene kunne anerkjenne at mennesker og dyr (i ulik grad) hadde et indre liv av tanker og følelser. Men dette indre livet kunne ikke studeres objektivt. Det eneste vi kunne si noe objektivt om, var «input» og «output», og dette var også tilstrekkelig for å forstå mennesker og dyr.

Urealistisk realisme

For å studere effekten av instinkter og stimulus måtte forskerne prøve å sikre seg at forsøkspersonene og dyrene ikke fortolket eksperimentene «subjektivt». Despret referer til psykologen J.B. Watson, som i 1907 ville studere rotters reaksjon

på lyder. Hans metodiske «problem» var imidlertid at rottene også så med sine øyne og følte med sine værhår.

Så psykologen ødela rottenes øyne, og rev ut værhårene deres. Nå reagerte de garantert på lyden, mente Watson. Han kunne dermed studere rottene «objektivt», for han hadde etter beste evne omskapt disse subjektene til objekter. Det er tydelig for oss alle i dag at denne «objektiviteten» ikke har noe med realisme å gjøre.

Tre faser

Desprets har intervjuet husdyretologer og fulgt forskningen deres, og med det har hun forfulgt endringer i studiet av dyrs adferd. Tre faser er tydelige, selv om man kan finne enkeltforskere som ikke passer inn i denne periodiseringen (periodene er navngitt av undertegnede):

- «Behaviorismens glanstid», ca. 1900–1970.
- «Oppdagelsen av dyrs smerte», ca. 1970–1995. Lab-teknikere i dyreforsøk ser dyrenes smerte. Paradigmet er fortsatt behavioristisk, for smerten studeres adferdsmessig og behandles som en reaksjon på et stimuli. Men dyrevelferd blir et tema.
- «Oppdagelsen av dyrs subjektivitet», ca. 1995 til i dag. Smerte – eller fravær av smerte – begynner å bli forstått som skrekk og glede, og dyrene tillates å bli bevisste, fortolkende subjekter.

TITTEL
Tenke som en rotte
(Penser comme une rat)

FORFATTER
Vinciane Despret

UTGIVER
H//O//F forlag

UTGIVELSEÅR
2022

ANTALL SIDER
169

ISBN
9788284170077

Da forskeren J.B. Watson skulle studere rotters reaksjon på lyder, ødela han rottenes øyne og rev ut værhårene deres for å sikre «objektivitet». Illustrasjonsfoto: Shutterstock

Dyr fortolker også oss

Desprets hovedanliggende i *Tenke som en rotte* er følgende: Hvis man antar at et forsøksdyr er et fortolkende subjekt, må man gjøre to ting: 1) Man må metodisk akseptere at dyret alltid fortolker en hel, opplevd situasjon. Det gjorde dyrene også når man prøvde å omskape dem til objekter. 2) Man må legge til rette for at ulike dyrearters unike subjektivitet skal kunne komme til uttrykk, slik at vi ikke bare antar at deres subjektivitet er lik vår.

For å nærme seg en slik metode trekker Despret blant annet på filosofene Isabelle Stengers og Alfred North Whitehead. For Whitehead former enhver skapning sitt eget «indre liv» og sin egen, indre verdi – sin egenverdi. I tillegg blir enhver skapning formet av sine relasjoner og den verdien man blir tilskrevet av andre.

Metodisk betyr dette at et subjektivt tenkende dyr har en oppfatning av mennesket det møter, for eksempel i et dyreeksperiment, i et fjøs eller for den saks

Det tenkende dyret prøver å fortolke oss: Hva vil vi med det? Er vi vennlige eller farlige?

skyld i skogen. Det tenkende dyret prøver å fortolke oss: Hva vil vi med det? Er vi vennlige eller farlige? På det grunnlaget handler dyret. Vår emosjonelle innstilling til dyret, vår empati, vår evel til å lytte, eventuelt vår bråhet eller vår kjølighet, former derved den vi ønsker å forstå.

Å tenke med rotter

Å anta dyrs subjektivitet, deres kognitive, emosjonelle og empatiske evner, får altså følger for hvordan vi må posisjonere oss selv, følelsesmessig, i møtet med dyret.

For Despret har dette en dobbel implikasjon som er både etisk og metodisk: Å anta dyrs subjektivitet fremmer ikke bare dyrs mulighet til å leve fullverdige liv. Det gir oss selv muligheten til å bli bedre versjoner av oss selv.

En slik tilnærming til subjekter er dessuten ingen metodisk «relativisering», men – kanskje litt overraskende – et skritt i retning mer realisme og mindre objektivitet.

Despret reflekterer litt over hva det vil si å «tenke som en rotte». I arbeidet med boken skjønte hun at det kan vi strengt tatt ikke gjøre, for en rotte er både et subjekt på sine egne premisser, og et subjekt i møte med oss. Vi tenker derfor «med rotter», i vårt møte med dem, ikke «som dem». Despret beholdt likevel tittelen, for den innebar en anerkjennelse av rotters subjektivitet, og det hadde for henne vært et nødvendig skritt på veien til å tenke sammen med dem.

Anonyme etologer

Despret skriver lett og ledig og unngår tung fagsjargong fra filosofien så vel som fra etologien. Det hender det lugger litt i den norske oversettelsen, men det er likevel strålende at noen har brukt tid og penger på å utgi denne boken på norsk.

Det er likevel noe litt rart med Desprets bok som må nevnes. Ambisjonen er jo å vise fram en endring innenfor forskningen på dyr. De etologene som presenteres, er imidlertid ganske anonymt til stede i boken. Underveis i lesningen begynner jeg å lure litt på om Despret har funnet noen få sære etologer å snakke med, eller om faget står overfor et stort vendepunkt.

Jeg har den samme undringen til den norske utgaven. I introduksjonen plasserer redaksjon Despret i humanioras idehistorie. Det er greit nok, men dette er ikke bare en bok som er viktig for humanister. Hvordan ville en norsk husdyretolog reagert på boken?

Jeg har et ønske til bokens redaksjon og til forlaget: Send denne boken til forskerne ved Institutt for husdyretologi ved NMBU på Ås og inviter dere selv til et møte eller et seminar. Boken er skrevet som en dialog mellom filosofen Despret og husdyretologer. Den dialogen bryter vante skiller mellom humaniora og realfagene og bør utvikles videre. ■

Den som har, skal få i overflod

Jan Ole Hesselberg
programsjef i Stiftelsen Dam

Matteus-effekten skaper problemer som vi ikke kan overse i tildelingen av forskningsmidler.

For noen år siden innvilget en stiftelse jeg jobber for, mange millioner til et forskningsprosjekt i regi av universitetet i Oxford. Jeg var begeistret. Et Oxford-prosjekt i vår portefølje!

Oxford-forskerne hadde sendt søknad på lik linje med andre, men ble de vurdert på lik linje? Antakelig ikke.

For akkurat som jeg ble blendet av Oxford-navnet, tyder forskning på at fagfellene som vurderer slike søknader, også blir det.

Nobelforskeren og hvermannsen

I en enorm studie sendte en gruppe forskere samme vitenskapelige artikkel til 489 fagfeller. Artikkelen var skrevet av én forsker med skyhøy status og én med lav, nemlig nobelprisvinneren Vernon Smith, med 54 000 siteringer, og ukjente Sabiou Inoua med 42 siteringer.

Fagfellene fikk tilsendt tre ulike versjoner av artikkelen: én der kun nobelprisvinneren ble navngitt, én med kun den ukjente og én versjon der begge navnene var fjernet.

Da forskeren med lav status var forfatter, anbefalte 65 % av fagfellene tidsskriftet å avslå artikkelen. Dersom nobelprisvinnerens navn lyste mot dem, sank denne andelen til 23 %.

Den samme artikkelen med identiske resultater hadde altså 2,8 ganger høyere sannsynlighet for å bli avvist dersom den ukjente forskeren stod som enslig forfatter.

Påvirkes av Matteus-effekten

Dørene sparkes opp for de som allerede har fått i bøtter og spann. Ikke bare har nobelprisvinneren fått 10 millioner kroner og internasjonal anerkjennelse for *tidligere* faglige arbeider, prisen fungerer også som steroider for *fremtiden* til vinneren.

Fenomenet kalles Matteus-effekten etter dette kjente sitatet fra Matteus-evangeliet:

«For den som har, skal få, og det i overflod. Men den som ikke har, skal bli fratatt selv det han har.»

Forskning viser at Matteus-effekten gjør seg gjeldende i flere beslutningsprosesser som bygger og hindrer forskerkarrierer, for eksempel i fordelingen av forskningsmidler.

Tre mulige tiltak

I Stiftelsen Dam finansierer vi norsk helseforskning. Konkurransen er knallhard, og det er ikke noen kvalitetsforskjell mellom de som havner rett over og rett under grensen for innvilgelse. Tilfældigheter avgjør i dette sjiktet, der alle ville vært verdige mottakere.

En stor nederlandsk analyse har sett på hvordan det gikk med unge, nederlandske forskere som endte henholdsvis rett over og rett under grensen for innvilgelse da de søkte om midler. Analysen viste at tilfældighetene som løftet forskerne, var forbundet med mer enn en dobling av tildelte forskningsmidler de påfølgende åtte årene.

Problemet er komplekst og har ingen enkle løsninger, men jeg slår et slag for tre tiltak som i det minste burde vurderes oftere:

- **Blinding.** Dersom mulige markører på status, som forskerens navn, priser og institusjonstilhold, ikke skal være avgjørende for vurderingen av vitenskapelige artikler eller forsknings-søknader, bør informasjonen kanskje fjernes?
- **Egne utlysninger for de uheldige.** Flaks spiller en betydelig rolle i konkurransen om forskningsmidler og øker samtidig sannsynligheten for fremtidig suksess. Da bør vi kanskje vurdere å ha egne finansieringsprogrammer for de med uflaks?
- **Dropp priser.** Å gjøre stas på folk som har gjort en ekstraordinær innsats, er fint. Men hvis spesielt prestisjetunge priser kan bidra til å forsterke eksisterende skjevheter som delvis er et resultat av flaks, er det kanskje ikke så lurt likevel? ■

– Jeg var klar over at det var en litt lettvent løsning

Nils Hallvard Korsvoll var godt i gang med avhandlingen sin om besvergelses i magiske skåler fra Irak. Så dukket ordet *proveniens* opp på radaren.

TEKST ELIN FUGELSNES

FOTO ANNE LISE NORHEIM/AYF

«Denne skålen er beredt for vernet av huset til Mihrormizd, sønn av Mami, gjennom makten til Jesus helbrederen og makten til den mektige Achni, for huset og konen og sønnene og døtrene til Mihrormizd ...»

Denne besvergelsen er skrevet inn i en såkalt magisk skål fra oldtidsbyen Nippur i Irak. Den ble gravd ut i 1880, men stammer fra senantikken Mesopotamia.

– Slike skåler er en type amuletter. De ble ofte gravd ned i hushjørner eller under dørstokker og skulle beskytte mot alt fra sykdom til onde krefter, forteller Korsvoll.

Som stipendiat ved Det teologiske menighetsfakultet i 2012–2017 studerte han inskripsjonene på 56 slike skåler fra 500–600-tallet.

– Jeg ville se på hvordan skålene som en folkerelig praksis tok i bruk momenter fra kristendom. Jeg var interessert i å utforske religionens grenser, forteller han.

Det skulle snart vise seg at andre grenser ble minst like relevante for Korsvoll.

Et vanskelig valg

Han tok for seg skåler fra museer og private samlinger i Norge og andre land, deriblant den enorme samlingen til Martin Schøyen. Samlingen har vært omstridt lenge. Stridens kjerne dreier seg om ulovlig utføring fra opprinnelseslandene.

– Da jeg begynte på avhandlingen min, tenkte jeg ikke på dette med *proveniens*. Det var spørsmål jeg ikke var opplært til å tenke på som religionshistoriker, forteller Korsvoll.

Proveniens handler blant annet om eierhistorikken til en gjenstand. Mens Korsvoll var godt i gang med skrivingen, ble dette i økende grad problematisert på ulike arenaer og innen ulike fagfelt.

Stipendiaten ble stadig mer klar over at hans egen forskning kunne være problematisk: Mange av skålene hadde ukjent eierskapshistorie – og flere av dem var blitt sentrale for analysene hans.

– Utfordringen for meg ble om jeg skulle gjøre en korleksjon i utvalget.

Bakoverlente føringer

Korsvoll forteller at faglige foreninger for religionsforskere, bibelforskere og lignende lagde retningslinjer om *proveniens*: Tidsskrifter skulle ikke presentere *nytt* materiale med ukjent *proveniens*, det vil si materiale som ikke var blitt publisert vitenskapelig tidligere. Hvis tidligere publisert materiale med ukjent *proveniens* ble brukt, skulle dette flagges og diskuteres så grundig som mulig.

Tilnærmingen ble kritisert for å være bakoverlent. Stipendiaten var usikker. *Proveniens* var nytt på hans felt, og det fantes heller ikke mange åpenbare alternative veier. Han valgte å lene seg på retningslinjene og ikke endre på utvalget.

– Jeg var klar over at det var en litt lettvent løsning, sier han.

Ettvirkninger

Korsvoll overbeviste doktorgradskomiteen både med faglig innhold og etiske valg. I dag, fem år senere, sliter han imidlertid med å gjøre om monografien fra avhandlingen til et bokmanus.

Nils Hallvard Korsvoll

—
førsteamanuensis ved Institutt for religion, filosofi og historie ved Universitetet i Agder

Spørsmålet om *proveniens* hjemsøker ham.

– Jeg har lyst til å prøve å gjøre dette på en bedre måte i det videre arbeidet.

Kritisk teori og postkoloniale perspektiver har blitt viktig for ham.

– Vi må gå inn og se på måten vi jobber på, spørsmålene vi stiller. Hva er en kulturgjenstand? Hva slags informasjon kan vi hente ut fra den? Det er den retningen jeg tenker gir mening i dag. ■

Hold deg oppdatert om forskningsetiske spørsmål: Abonnement på Magasinet Forskningsetikk er gratis!

Bestill papirutgave og/eller digital utgave av bladet på forskningsetikk.no/abonner eller send e-post til ab@forskningsetikk.no.

- Magasinet Forskningsetikk kommer ut fire ganger i året.
- Det er mulig å abonnere til hele institusjonen din – oppgi via e-post hvor mange utgaver du vil ha tilsendt.
- Skal du flytte? Husk å melde adresseendring.